

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΖ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 192 • ΙΟΥΛΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2004 • ΤΑΜΟΥΖ - ΑΒ 5764

Η γενεαλογία μιας ευρωπαϊκής εμπειρίας: ελληνικός και εβραϊκός πολιτισμός

Του GEORGE STEINER

ΓΙΑΤΙ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΘΑΥΜΑ; Από έναν πολύ μικρό λαό, από ένα πολύ μικρό κομμάτι βραχυδούς γης, μας έρχονται τα μαθηματικά, η σκέψη! Οι ανακαλύψεις των Σουμερίων ή των Αιγυπτίων είναι θαυμάσιες, αλλά είμαστε, από διανοητικής και επιστημονικής πλευράς, τα τέκνα του ελληνικού θαύματος. Ποιο το αίτιο; Ίσως το ζήτημα δεν τίθεται με όρους θαύματος, ίσως πάλι το θαύμα να μην έχει αίτιο. Η ελληνική κουλτούρα άφησε χρόνο για τη σκέψη. Και εάν οι Έλληνες είχαν χρόνο να σκεφτούν –ιδού το ταμπού– ή την άνεση του επιχειρήματος, της διαλεκτικής, του στοχασμού στην αγορά, είναι χάρη στη δουλειά και στο γεγονός ότι οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από τον δημόσιο βίο. Ας πάμε πιο μακριά. Όταν προειδοποιούν τον Αρχιμήδη ότι οι λεγεωνάριοι έρχονται να τον σκοτώσουν, εκείνος απαντά «μη μου τους κύκλους τάραττε» και συνεχίζει να ασχολείται με ένα πρόβλημα γεωμετρίας (τις κοινωνικές τομές, η λύση των οποίων δεν θα βρεθεί παρά μόνο χίλια χρόνια αργότερα). Αφήνει να τον σκοτώσουν, γιατί η σκέψη είναι το κατεξοχήν μεγαλείο του ανθρώπινου ζώου. Εξαιρετικά ελιπστική, η ελληνική κουλτούρα είναι αυτή που τόλμησε να δηλώσει ότι το ύψιστο καθήκον της πόλεως είναι ένα ιδεώδες φιλοσοφικής δικαιοσύνης και ότι η φιλοσοφία πρέπει να κυβερνά τον άνθρωπο. Αν το καλοσκεφτούμε, πρόκειται εν προκειμένω για ένα φοβερό σκάνδαλο, το οποίο πολύ λίγο κατανοούμε ακόμα, αλλά που συνεχίζει να δεσποζει στην ύπαρξή μας. Ας αναλογιστούμε τους Ολυμπιακούς Αγώνες, τον μαραθωνοδρόμο, τους μεγάλους αθλητές και την πινδαρική ποίηση που υμνεί τις πρώτες νίκες των Αγώνων. Μέσα σε τρεις περίπου χιλιάδες χρόνια, η ιδέα αυτή ουδέποτε διαψεύτηκε. Και από την άλλη μεριά της Μεσογείου, το άλλο μεγάλο «σκάνδαλο» (δανείζομαι τη λέξη από τον Κίρκεγκωρ: στα ελληνικά, «σκάνδαλο» σημαίνει απορία, έκπληξη, αποπροσανατολισμός... μια λέξη πολύ δυσμετάφραστη), είναι το σκάνδαλο του μονοθεϊσμού και ενός μικρού

λαού που θα ζήσει και θα επιζήσει εντός των κειμένων, μέσω ενός κειμένου. Παράξενη ιδέα η επιβίωση μέσω ενός κειμένου, που γίνεται έτσι η ταυτότητα ενός λαού, ενώ η ανάγνωση θεμελιώνει τη διάρκειά του.

ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΜΟΥ, και χάρη στην κεντροευρωπαϊκή εβραϊκή παράδοση από την οποία κατηγομαι, βρέθηκα οικειοθελώς στο σταυροδρόμι των δύο αυτών κόσμων. Είναι για μένα ένα είδος χαράς να μπαίνω σήμερα στα βιβλιοπωλεία του Παρισιού και να βλέπω στο πρόγραμμα της *agrégation* τα έργα του Λέο Στράους. Πριν από μερικά χρόνια, ήταν αδιανόητο. Στον Στράους, όπως στον Σεστόφ ή στον Κίρκεγκωρ και σε μια ολόκληρη ομάδα στοχαστών, είναι η διαλεκτική μεταξύ Αθήνας και Ιερουσαλήμ, μεταξύ του Σωκράτη και των προφητών, του Ιησού, που αποφασίζει για την τύχη της Δύσης –όπως στη δική μου μικροκλίμακα αποφάσισε για τη δική μου. Και όμως, φθάνουμε ίσως στο τέλος αυτής της μεγάλης ηνούς. Η τεχνολογία και η επιστήμη μιλούν άλλη γλώσσα. Ο Γαλιλαίος είπε: «Η φύση μιλά μαθηματικά», και για μεγάλο διάστημα ήταν δυνατόν σ' εμάς τους αδαείς να την ακούσουμε αυτή τη γλώσσα. Σήμερα έχει γίνει αδύνατον.

[Ο Τζώριτζ Στάινερ γεννήθηκε στο Παρίσι το 1929. Τοε-
κικός καταγωγής, με πατέρα Εβραίο λήτη της εβραϊκής παρά-
δοσης. Εργάστηκε και δίδαξε σε διάφορες χώρες. Έχει αναγο-
ρευτεί επίτιμος Διδάκτωρ των Πανεπιστημίων Σορβόνης,
Ρώμης, Σαλαμάνκας, Δουβλίνου, Λουβαίν κ.ά. Στις 10 Μαΐου
2004 αναγορεύτηκε επίτιμος Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου
Αθηνών. Πολλά βιβλία του έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά
(«Στον πύργο του Κρανιοπάγωνα», «Περί δυσκολίας», «Η βαρ-
βαρότητα της άγνοιας», «Ο θάνατος της τραγωδίας», κ.ά.). Το
παραπάνω κείμενό του είναι απόσπασμα από συνέντευξή του
στο περιοδικό «Esprit», Δεκέμβριος 2003. Η αναδημοσίευση
γίνεται από την «Νέα Εστία», τεύχος 1767 - Μαΐος 2004, κατά
μετάφραση Σοφί. Ηγγέση - Μαργέλλου, η οποία σημειώνει ότι
«ο Στάινερ ανήκει στη μεσοπολεμική κοινωνική και πνευματική
εβραϊκή ελίτ της Κεντρικής Ευρώπης»].

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Το Μνημείο Ολοκαυτώματος στην Άρτα που αποκαλύφθηκε στις 4 Ιουλίου 2004.

Ο Κοραΐς και τα πολιτικά δικαιώματα των Εβραίων (1823-1824)

Του ΑΛΕΞΗ ΠΟΛΙΤΗ

Σε μελέτημα με τίτλο «Ο Κοραΐς και τα πολιτικά δικαιώματα των Τούρκων και των Εβραίων», («Κυριακάτικη Αυγή», 28.3.2004) ο κ. Αλ. Πολίτης αναφέρεται στις «πολύ προχωρημένες γνώσεις του σοφού γέροντος (του Κοραή) για τις πολιτικές επιστήμες». Όταν στα τέλη του 1821, η πρώτη Εθνική Συνέλευση ψήφισε στην Επιδάυρο το «Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος», ο Κοραΐς εξέφρασε διαφορετικές απόψεις για μερικά από τα περιεχόμενά του.

Από το προαναφερθέν μελέτημα του κ. Πολίτη αναδημοσιεύουμε αποσπάσματα που αφορούν τους Εβραίους που ζούσαν τότε στην Ελλάδα (Τουρκοκρατούμενη και στη συνέχεια ελεύθερη).

Στο δεύτερο άρθρο του Συντάγματος: «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατείας πιστεύουσιν εις Χριστόν εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσι άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων», ο Κοραΐς σχολιάζει: «Το Αυτόχθονες της Ελλάδος άλλο δεν ημπορεί να σημαίνει εδώ παρά το, γεννημένοι εις την Ελλάδα. Κατά το άρθρον τούτο όμως, δια να είναι τις και να λέγεται Έλλην, και να χαιρείται όλα τα δίκαια της ελληνικής πολιτείας, δεν αρκεί να είναι αυτόχθων κάτοικος της Ελλάδος, αλλά χρειάζεται να πιστεύει εις Χριστόν. Όθεν αποκλείονται από την ελληνικήν πολιτείαν και από την απόλαυσιν των πολιτικών δικαίων και οι Τούρκοι και οι Ιουδαίοι και δικαίως κατά το παρόν», όσο δηλαδή διαρκούν οι πολεμικές επιχειρήσεις. Και τροποποιεί το άρθρο ως εξής: «Οι γεννημένοι και κατοικούντες την Ελλάδα είναι πολίται, και απολαύουν, δίχως καμίαν διαφοράν, όλα τα πολιτικά δίκαια πλην των Μοναχών και των κατά πόλεις ιερωμένων. Περί δε Ιουδαίων και Τούρκων, η Πολιτεία θέλει φροντίσειν να εκδώσει νόμον ιδιαίτερον». Αφήνουμε στην άκρη τους Μοναχούς, που αποτελούσαν τον κύριο στόχο της αντικληρικαλικής θεωρίας του Κοραή, καθώς και τους ιερωμένους, επειδή ο Κοραΐς επιδίωκε τον απόλυτο διαχωρισμό της εκκλησίας από το πολιτικό κράτος, και

προχωράμε στο σκεπτικό με το οποίο εξηγεί την άποψή του για τους αλλόθρησκους.

«Περί των Ιουδαίων και Τούρκων, ότι και αυτοί είναι Έλληνες το γένος, ως και οι πιστεύοντες εις Χριστόν, ουδεμία αμφιβολία. Αν οι Χριστιανοί τους αποκλείσωσι από τα πολιτικά δίκαια, έχουν να συγκατοικώσι με δύο έθνη ολόκληρα εχθρά και της θρησκείας και της πολιτείας των, και ακολούθως έτοιμα πάντοτε να στασιάζωσιν, έτοιμα να εύχονται την κατάλυσιν της πολιτείας και να επιθυμώσι ξένων ηγεμόνων έφοδον». «Δια να αποφύγει τον μέγα τούτον κίνδυνον η πολιτεία, τι έχει να κάμει; Να διώξει μέγα πλήθος ανθρώπων από τον τόπον της γενέσεως και της πολυχρονίου κατοικίας των, εις ένα λόγον να εξορίσει Έλληνas από την Ελλάδα; Τοιαύτης φρικτής αδικίας, εν μόνον παράδειγμα έδωκεν η Ισπανία εις τους χρόνους της κατεχούσης όλην την Ευρώπην βαρβαρότητος»· εδώ η αναφορά είναι στον διωγμό των Εβραίων του 1493. Συνεχίζουμε:

«Το δίκαιον λοιπόν απαιτεί να τους αφήσωμεν να κατοικώσι και αυτοί, ως ημείς τον τόπον της γενέσεώς των». Πηδάω τώρα αρκετά, και φτάνω στην τελική πρόταση: «Μ' όλα ταύτα, επειδή δεν εμπορούμεν ούτε να συγκατοικώμεν με Τούρκους και με Ιουδαίους χωρίς να τους κάμωμεν πολίτας, ούτε να δώσωμεν εις αυτούς

καταρχάς ευθύς τα πολιτικά δίκαια, το κοινόν συμφέρον απαιτεί να τους προετοιμάσωμεν και τρόπον τινά να τους παιδαγωγήσωμεν εις αυτά. Η παιδαγωγία θέλ' εἶσθαι τόσον ευκολοτέρα, ὅσον πλειοτέραν φιλανθρωπίαν και φροντίδα της ευδαιμονίας των δείξωμεν ημεῖς εις αυτούς.

Το ποῖον μέλλομεν ν' απαντήσωμεν μεγαλύτερον ἐμπόδιον εἶναι αἱ θρησκευτικαὶ των προλήψεις, ἐπειδὴ και αἱ δύο αὗται θρησκείαι ποτίζουν νηπιόθεν τους πιστοὺς των με την αποστροφήν της ἰσονομίας, και ἀκολούθως φθείρουν την ἠθικὴν των ἀνθρώπων. Ἀπ' αὐτὰς λοιπὸν πρέπει να καθαρίσωμεν τὰς ψυχὰς των, χωρὶς ὁμως να φανώμεν ὅτι ζητούμεν να καθαρίσωμεν την θρησκείαν των». Ἀφοῦ λοιπὸν περάσει ἓνα στάδιο προετοιμασίας, ἀφοῦ διδαχθούν και την ἑλληνικὴν γλῶσσαν στα σχολεῖα, Τούρκοι και Ἰουδαῖοι θα μποροῦν, στην τρίτη γενιά, να καταλάβουν και πολιτικά ἀξιώματα.

Οἱ *Σημειώσεις εἰς τὸ προσωρινὸν πολίτευμα της Ελλάδος τοῦ 1822* ἐτοῦς, ὅπως τις ονόμαζε, δεν ἦταν διόλου τὸ μοναδικὸ κείμενο ὅπου ὁ Κοραῖς διατύπωσε τις παραιρήσεις του γιὰ τὸ Σύνταγμα. Τὸ ἔκανε και σε ἄλλες περιπτώσεις, δηλαδὴ στα «προλεγόμενα» εἴτε των ἐκδόσεων ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων εἴτε στην ἐπανέκδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ Βεκκαρία που ἐγίνετο 1823. Σε μία ἀπ' αὐτὰς τις περιπτώσεις, στα προλεγόμενα των Πολιτικῶν τοῦ Πλούταρχου, 1824, ὅπου ἓνας μακρῦτατος φανταστικὸς «Διάλογος περὶ των ἑλληνικῶν συμφερόντων» ἀνάμεσα στὸν καλὸπιστο ἀφελὴ και στὸν ἔμπειρο και σοφὸ, τὸ ζήτημα των πολιτικῶν δικαιωμάτων των Τούρκων και των Ἰουδαίων τίθεται και πάλι, με τις ἰδιες περίπου σκέψεις και τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα. Με τὴν διαφορὰ ὅτι ἐδῶ, καθὼς τὸ εἶδος τοῦ κειμένου τοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀπευθύνεται και στὸ συναίσθημα τοῦ ἀναγνώστη, ὁ Κοραῖς χρησιμοποιεῖ πιο πονηρὰ τεχνάσματα: προκειμένου δηλαδὴ να στηρίξει τὴν ἀποψη ὅτι και οἱ ἐτεροθρήσκοι δικαιούνται να καταλαμβάνουν ὅλα τὰ ἀξιώματα, θέτει μία παράδοξιν ἀναλογία, που κινητοποιεῖ ὁμως τὸ πατριωτικὸ αἶσθημα. Μιλάει ὁ ἔμπειρος και σοφός: «Ἡ κατὰ των ἐτεροθρήσκων πρόληψις εἶναι τόσον ἰσχυρὰ, ὥστε αὐτῶν μας των προγόνων οἱ μεγάλοι ἄνδρες, εἰς ἐπέστρεφαν σήμερον εἰς τὴν ζωὴν, χωρὶς ν' ἀποστραφῶσι τὴν θρησκείαν των, δεν ἤθελαν προκριθεῖν εἰς τὰ πολιτικά μας ἀξιώματα ἀπὸ Χριστιανούς. – Ὅχι δα! Καλὲ ἡ λέγεις; Σόλων, Ἀριστείδης, Σωκράτης, και ἄλλοι ὅμοιοι των ἄνδρες δεν ἤθελαν προκριθεῖν; – Ὅχι σε λέγω», ἐπαναλαμβάνει ὁ σοφός, ἀποστομώνοντας τὸν ἀφελή – και νομιμοποιώντας παράλληλα τὴν συνειδητοποίησιν τοῦ κάθε ἀναγνώστη τὰ δικαιώματα των ἐτεροθρήσκων.

Και ἓνα δεῦτερο, ἀκόμα πιο αἰχμηρὸ ζήτημα. Ὁ τύπος κι ὁ τύπος τῆς λατρείας των διαφόρων θρησκειῶν. Μιλάει πάλι ὁ σοφός και ἔμπειρος: «Πρέπει να τους συγχωρηθεῖ να ἐνεργῶσι τὰ τῆς ἰδίας θρησκείας των. – *Ἀκαλύτως*, ὡς λέγει τὸ Προσωρινὸν πολίτευμα; – *Ἀκαλύτως*; τὸ *Ἀκαλύτως* ὁμως τοῦτο ἐχρειάζετο προσδιορισμὸν τινά και ἐξηγήσιν. Δεν κωλύεται ἡ θρησκεία των ἀν ἐνεργεῖται πούτως, χωρὶς να ταρασσῇ τὰς ἄλλας θρησκείας [...] και ἀν ἀποβάλλει ἔθιμα τινά ἐναντία εἰς αὐτὸν τὸν νόμον τῆς φύσεως. – Να ἔχωσι λοιπὸν *συναγωγὴν* και οἱ Ἰουδαῖοι! – Τὸπον προσευχῆς: τὸν οἰοῖται οὐνόμασε συναγωγὴν, ναόν, ἢ ὅ,τι ἄλλο». «–Και *νισαμίον* οἱ Τούρκοι; – Τὸπον προσευχῆς πάλιν σε λέγω: τὸ ὄνομα εἶναι ἀδιάφορον. – Και *μιναρέν*! – Τοῦτο ἀλλάσει. Μόνον μέσον και μόνος τρόπος να κόψεις πᾶσαν ἀφορμὴν θρησκευτικῶν ταραχῶν εἶναι να ἐνεργεῖ πᾶσα μία τὰς τελετὰς τῆς εἰς τὸ ἔσω τοῦ ναοῦ [...] ἢ των ναῶν τους περιβόλους». Και μ' αὐτὴν τὴν ευκαιρίαν ὁ ἔμπειρος πολίτης, δηλαδὴ ὁ Κοραῖς, ἀναπτύσσει σειρά ἐπιχειρημάτων που καταδεικνύουν ὅτι οὔτε οἱ χριστιανικὲς λιτανεῖες πρέπει να ἐπιτρέπονται, ἀν σεβόμεσθαι τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ που «ἐκρίνεν ὑποκριτὰς τους προσευχομένους “ἐν ταῖς γωνίαις των πλατειῶν ὅπως ἀν φανῶσι τοῖς ἀνθρώποις”» –τὸ βιβλικὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ τὸν Ματθαῖο– καθὼς κι ὅτι δεν πρέπει ἐπίσης να ἐπιτρέπονται οὔτε οἱ καμπάνες, που δεν τις εἶχαν οἱ παλιοὶ χριστιανοί, ὅταν ἀκόμα οἱ τελετὲς τους ἦταν πιο κοντὰ στην ἀρχαιότητα.

Τὸ προκείμενο μελέτημα καταλήγει ὡς ἐξῆς:

«Πόσο ν' ἀντιπροσώπευαν, ἄραγε, αὐτὲς οἱ σκέψεις τὴν κοινὴν γνώμην τῆς ἐπαναστατημένης Ελλάδας; Δεν νομίζω πως ἔχουν νόημα οἱ αὐταπάτες: ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς Ἰουδαίων ἀπλῶς σφάχτηκε, και γιὰ τους Τούρκους δεν ἐτέθη θέμα– ἐφυγαν ὅλοι. Ὁ Κοραῖς, ὅσο κι ὁ δάσκαλός του σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα, ὁ ἀγγλὸς Τζέρεμυ Μπένθαμ, ὁ σπουδαῖος πολιτικὸς φιλόσοφος, ἀνῆκαν στὸν αἰῶνα τοῦ Διαφωτισμοῦ –ὁ ἐθνικισμός, που τώρα θα καθοδηγεῖ γιὰ χρόνια τις συνειδήσεις, εἶχε τὴν ἀνάγκην τοῦ φανατισμοῦ. Οἱ φωνὲς τῆς λογικῆς, οἱ φωνὲς τῆς ἀνθρωπιάς και τῆς ἀλληλεγγύης δεν ἐβρίσκαν πρόθυμα ἀφτιά οὔτε μυαλά: κι αὐτὸ κάποιος τὸ πλήρωσαν ἀκριβὰ: σκοτωμοί, βία, ξεριζωμοί».

[Ὁ κ. *Αλέξης Πολίτης* διδάσκει νεοελληνικὴν φιλολογία στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τὸ μελέτημα εἶναι ἀνακοίνωσιν στὸ διήμερο «Διαφορετικοὶ ἀλλὰ ἴσοι. Με τους πολίτες ἐναντία στὸν ρατσισμό και τὴν ἐξνοφοβία», που ὁργάνωσε ὁ Πολιτιστικὸς Ὀργανισμὸς τοῦ Δήμου Ἁγίου Νικολάου Κρήτης στὰς 27 και 28 Μαρτίου 2004].

Εβραίοι της Άρτας: Ο Γαβριήλ Σαμπάς και η σύζυγός του Εστέρ (1920).

Οι Εβραίοι της Άρτας

Του ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α. ΤΣΙΑΛΙΓΙΑΝΝΗ

Οι πρώτοι Εβραίοι στην Άρτα ήταν Ρωμανιώτες. Ήρθαν κατά τον 10ο αιώνα από την Πελοπόννησο, κυρίως από την Κόρινθο και την Πάτρα λόγω τοπικών διώξεων, και από την πληθνή Νικόπολη λόγω βαρβαρικών δρώσεων και καταστροφών. Όταν ο Ισπανοεβραίος ραββίνος Benjamin ο εκ Τουδέλης επισκέφθηκε το 1173 τους Εβραίους της Άρτας, αυτοί είχαν πρωτοεγκατασταθεί εκεί πριν από πολλά έτη. Αργότερα ήλθαν πολλοί παλαιοί Ρωμανιώτες Κερκυραίοι το 1246, όταν ο Ρογήρος ο Β΄ βασιλεύς της Σικελίας και της Νεαπόλεως πολέμησε τους Έλληνες και αφαίρεσε από την Βυζαντινή Αυτοκρατορία την Κέρκυρα.

Επομένως, η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας ορθά θεωρείται ως μία από τις αρχαιότερες της Ελλάδος και δη με κοινοτικό βίο 1000 και πλέον ετών.

Ο πρώτος που αναφέρθηκε συγκεκριμένα για την Ρωμανιώτικη Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας ήταν ο προαναφερθείς ραββίνος Benjamin από την Τουδέλη, ο οποίος περιόδευσε ολόκληρη τη Νότια Ευρώπη το 1173 και συνέλεξε στοιχεία για τη ζωή των Εβραίων. Στο έργο του «Βιβλίο ταξειδίων» γράφει ότι μετά την Κέρκυρα πήγε στην Άρτα, η οποία είχε μία Κοινότητα με αριθμό 100 οικογενειών και με πλούσια πνευματική και θρησκευτική δραστηριότητα. Σημειώνει επίσης ότι

τότε, επί Αυτοκράτορος του Βυζαντίου Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, ηγέτες των Εβραίων της Άρτας ήταν ο R. Solomon και ο R. Heracles.

Οι Νορμανδοί δεν ενόχλησαν τους Εβραίους, όταν πέρασαν ως κατακτητές από την Άρτα. Ο δε ιδρυτής του Δεσποτάτου της Ηπείρου Μιχαήλ Α΄ κατοχύρωσε τις ιδιοκτησίες τους και, όταν ο γιος του Μιχαήλ Β΄ ήταν ηγεμόνας του Δεσποτάτου της Ηπείρου, τους βοήθησε και ιδρύθηκε η πρώτη μεγάλη συναγωγή των Αρτινών Εβραίων πλησίον του κάστρου, το οποίο ο ίδιος είχε ανεγείρει. Η συναγωγή αυτή έλαβε το όνομα **Κεϊλάι Κόντες Τασσαβίμ (Συνάθροιση των κατοίκων)**. Οι Καζουϊστές (σοφιστές) ισχυρίζονται ότι οι Εβραίοι που ήρθαν από την Κέρκυρα ανήγειραν μία Συναγωγή των «Κερκυραίων» Εβραίων, η οποία μετονομάστηκε αργότερα των «αυτοχθόνων» ή των «Ρωμανιωτών». Σ' αυτή τη συναγωγή λειτούργησε και σχολή διδασκαλίας της Εβραϊκής γλώσσας (μιντράς), από την οποία απεφοίτησαν σπουδασίαι διδάσκαλοι Ραμπανίμ.

Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας αναπτύχθηκε οικονομικά μέχρι το 1346, οπότε υπέστη διωγμό από τον Κράλη της Σερβίας Στέφανο Νιουσάν. Κατά την περίοδο που ηγεμόνες του Δεσποτάτου της Ηπείρου ήσαν οι Οροσίνοι, οι Εβραίοι της Άρτας αναδιοργάνωσαν τα επαγγέλματα και τη ζωή τους. Στην περίοδο δε που

Εβραίοι της Άρτας: Ο Ιωσήφ Μιζάν και η σύζυγός του Αννέτα Μιζάν το γένος Σούση.

ηγεμόνευσαν οι Τόκοι, χάρις στην εργατικότητα, την αποταμιευτική τους ικανότητα και τη φυσική διπλωματικότητα τους ανέπτυξαν μία ισχυρή οικονομική κοινότητα.

Μετά την κατάκτηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Τούρκους και την υποταγή της Άρτας στον κατακτητή το 1449, οι Εβραίοι της Άρτας έζησαν αρμονικά με τους Οθωμανούς, οι οποίοι τους παρέχώρησαν θρησκευτική και οικονομική ελευθερία. Πολλοί από τους Εβραίους απέκτησαν κατά την περίοδο αυτή περιουσία και καθ' όλην το διάστημα της Τουρκοκρατίας, χάρις στα προνόμιά τους, κρατούσαν ολόκληρο το εμπόριο της περιοχής της Άρτας στα χέρια τους.

Για τους Εβραίους της Άρτας στην εποχή της Τουρκοκρατίας δεν υπάρχουν πολλά ιστορικά στοιχεία γύρω από την κοινωνική ζωή τους. Οι Ρωμανιώτες κατά κάποιον τρόπο είναι αφανείς στην ιστοριογραφία των Εβραίων της Οθωμανικής περιόδου. Ο πρώτος λόγος γι' αυτό θεωρείται η αριθμητική υπεροχή των Ισπανών Εβραίων.

Δεύτερος λόγος είναι το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ραββινικής λογοτεχνίας, που αποτέλεσε την κύρια πηγή για την ιστοριογραφία των Εβραίων γράφτηκε από Ισπανούς Εβραίους της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης.

Οπως είναι γνωστό το 1472 οι βασιλείς Φερδινάνδος και Ισαβέλλα της Ισπανίας εξεδίωξαν τους Εβραίους από την Ιβηρική. Αυτοί διεσπάρσαν στην Ιταλία και στην Ελλάδα (Κέρκυρα, Τρίκαλα, Βόλο, Λάρισα, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη). Η Άρτα δε δέχθηκε απ' ευθείας ούτε δια μέσου της Ιταλίας Εβραίους από την Ισπανία. Άλλωστε ουδέποτε είχε ισπανόφωνους Εβραίους η Άρτα, όπως τέτοιους είχαν οι προαναφερθείσες πόλεις. Γεγονός πάντως είναι ότι δέχτηκε από την Ιταλία Εβραίους ντόπους, κυρίως από την Απουλία και πολύ λιγότερους από την Καλαβρία και τη Σαρδηνία, όπου εκδιώχθηκαν από εκεί στα τέλη του 15ου αιώνα (1494). Οι Τούρκοι δεν είχαν καμία αντίρρηση για την άφιξη των Εβραίων μεταναστών από την Ιταλία στην Άρτα, διότι η προϋπάρχουσα Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτας τους δέχθηκε και τους βοήθησε με την αρωγή ακόμα και των πλουσίων Κερκυραίων να εγκατασταθούν σε άλλη συνοικία μέσα στην πόλη της Άρτας. Αυτοί αποτέλεσαν χωριστή θρησκευτική κοινότητα και ανήγειραν δική τους συναγωγή πλησίον του βυζαντινού κάστρου, την οποία οι Αρτινοί Εβραίοι ονόμασαν «**Πουλιέζα**» σε ανάμνηση της παλιάς τους κοινότητας στην Απουλία, γεγονός το οποίο ενισχύει την άποψη ότι στην Άρτα δεν ήλθαν οι Ισπανοεβραίοι. Την εποχή αυτή γεννήθηκε στην Άρτα ο Μέγας ραββίνος Samuel ben Moses Calni.

Τον 16ο αιώνα υπήρχαν τουλάχιστον 1500 Εβραίοι στην Άρτα, οι περισσότεροι Ρωμανιώτες. Συνεπώς μετανάστες Εβραίοι στην Άρτα κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήσαν οι περισσότεροι από την Ιταλία, κυρίως από την Απουλία και λίγοι άλλοι Ρωμανιώτες που ήλθαν αργότερα από την Πάτρα. Η καθηγήτρια Minna Rozen γράφει σχετικά: «Δεν υπήρχαν Ισπανοί Εβραίοι στην Άρτα» και «Οι λόγοι πίσω από τη διατήρηση των ρωμανιώτικου τρόπου ζωής στην Άρτα φαίνεται ότι ήταν η αριθμητική υπεροχή της κοινότητας, το γεγονός ότι οι άλλες κοινότητες ήταν ιταλικές και όχι ιβηρικές, η δυνατή πολιτιστική βάση τους, και οι από γενεές σχέσεις τους με τον ελληνικό χριστιανικό πληθυσμό. Οι Εβραίοι της Άρτας μιλούσαν ελληνικά μέχρι το τραγικό τέλος της κοινότητας το 1944 και προσεύχονταν κατά τον ρωμανιώτικο τρόπο». Κατά τον Ν. Σταυρουλάκη οι Ρωμανιώτες Εβραίοι βρέθηκαν κυρίως στα δυτικά τμήματα της Ελλάδος, όπως η Ήπειρος όπου υπήρχαν **τρεις πολύ παλιές κοινότητες εγκατεστημένες στα Ιωάννινα, την Άρτα και την Πρέβεζα**. Αυτές οι κοινότητες ήταν σε πολύ κοντινή επικοινωνία με τους Εβραίους της Κέρ-

κυρας, ειδικότερα αυτές της Άρτας και της Πρέβεζας.

Γεγονός είναι ότι οι έμποροι Εβραίοι από την Άρτα τον 16ο αιώνα ήσαν δραστήριοι και διακινούσαν εμπορεύματα από τη Σαλαγόρα, τη Ραγκούζα και τη Μπάστια προς την Κέρκυρα και από κει Βενετία.

Οι Αρτινοί Εβραίοι έμποροι μέσα στα διοικητικά όρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν εμπορικές ανταποκρίσεις σε πολλές και απομακρυσμένες εμπορικές αγορές. Επίσης, εμπορεύονταν και σε μικρότερη γεωγραφική κλίμακα μεταξύ διαφόρων πόλεων της Ηπείρου, της Αιτωλοακαρνανίας, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, κυρίως με τη Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα συμμετείχαν σε ετήσιες εμπορικές εκθέσεις της εποχής εκείνης, σε εμποροπανηγύρεις από το τοπικό Μουχούσι της Άρτας μέχρι τις Μακεδονικές πόλεις.

Εξάλλου την εποχή αυτή συναντούμε και γιατρούς στην πόλη της Άρτας όπως τον ονομαστό γιατρό **Jacob Rofe Moses Polasto**, ο οποίος κατά καιρούς χρέωνε το συγκριτικά για την εποχή εκείνη μεγάλο ποσό των 50 δουκάτων.

Ο εβραϊκός πληθυσμός της Άρτας αριθμούσε κατά την περίοδο αυτή σχεδόν 300 οικογένειες οι οποίες όμως δεν ήταν όλες εντελώς ενταγμένες στους καταλόγους της κοινότητας για να μην επιβαρύνεται αυτή φορολογικά.

Τον επόμενο αιώνα, 18ο, ο Εβραϊκός πληθυσμός όπως και ο Χριστιανικός παρόλον ότι συμβίωναν αρμονικά, μειώθηκαν αμφότεροι λόγω λοιμωδών επιδημιών, των ετών 1736, 1737, 1769. Τα

Άρτα: Στο εξοχικό αναψυκτήριο που υπήρχε παλιά το άγαλμα του Κώστα Κρουσιάλη. Εικονίζονται οι Ιωσήφ Σαρμεθάϊ, Σαρπίνος Δανιήλ και Σαμουήλ Μιζάν που υπήρξε πρόεδρος της Ι.Κ. Άρτας.

έτη 1816 και 1817 τα Μοναστήρια της Άρτας Κάτω Παναγιάς, Θεοτοκίου και Βλαχέρνας περιέθαλπαν 300 οικογένειες Εβραίων και Χριστιανών.

Ο Άγγλος περιηγητής Henry Holland παρέχει την πληροφορία ότι το 1821 ο διευθυντής του Τελωνείου της Άρτας ήταν Εβραίος και έλεγχε όλα τα εισαγόμενα και εξαγόμενα πάσης φύσης εμπορεύματα στη «δογκάνα» της Σαλαώρας κοντά στη Σκάλα της που θεωρούνταν επίνειο της Άρτας.

Ο W.W. Leake, που ταξίδεψε στις αρχές του 19ου αιώνα στη Βόρεια Ελλάδα, γράφει ότι το 1809 στην πόλη της Άρτας υπήρχαν 5.000 Έλληνες, 500 Τούρκοι και 500 Εβραίοι. Κατά τα έτη 1810-1821 ο πληθυσμός της Άρτας, κατά τον Κυριάκο Σιμό-

πουλο, ήταν 7.000 Έλληνες, 800 Τούρκοι και 1.000 Εβραίοι.

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης σημειώθηκαν σε ορισμένες Ελληνικές περιοχές μερικές σκληρές αντιθέσεις μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων.

Στο κέντρο διακρίνεται ο Αρτινός Εβραίος Ιερεμίας Δανιήλ, αντάρτης στον ΕΛΕΣ (στο Λόχο Στρατηγείου του Ναπολέοντα Ζέρβα).

Αντίθετα στην Άρτια, επειδή οι Ρωμανιώτες Εβραίοι ξεχώριζαν ανάμεσα στον εβραϊκό κόσμο της ελληνικής γης και επειδή είχαν αγαστή σύμπνοια με τους Χριστιανούς Αρτινούς, λόγω κοινών κοινωνικών εθίμων και κοινής ζωής στους κινδύνους, όσοι μπόρεσαν συμμετείχαν στους αγώνες υπέρ της ανεξαρτησίας.

Το 1864, κατά τον Δοζον, ο πληθυσμός της Άρτιας ήταν 5.000 Χριστιανοί, 1.900 Οθωμανοί και 1.110 Εβραίοι. Μία διπλωματική αναφορά του Ρωσικού Υποπροξενείου της Άρτιας, του έτους 1877 μας πληροφορεί εσφαλμένα ότι από τις 1350 οικογένειες, που υπήρχαν τότε στην Άρτια, οι 1050 ήταν Χριστιανικές, 210 Οθωμανικές και 90 Εβραϊκές.

Από το 1854 –οπότε και η πόλη επαναστάτησε εναντίον των Τούρκων που την ανακατέλαβαν μετά από λίγους μήνες– μέχρι τον Ιούνιο του 1880 δεν σημειώθηκε κάτι το αξιοσημείωτο στους Εβραίους της Άρτιας.

Την εποχή αυτή έλαμψε ένας διακεκριμένος λόγιος Αρτινός Εβραίος ο **Nicole Zanett**, ο οποίος υπήρξε και σπουδαίος καθηγητής ελληνικών.

Οι Αρτινοί Εβραίοι πνευματικοί ηγέτες, μόλις πληροφορήθηκαν ότι η Άρτια απελευθερώνεται με διεθνή συνθήκη, δραστηριοποιήθηκαν το Μάρτιο του 1880 και απεφάσισαν με ενδοκοινοτική διαδικασία μία σημαντική θρησκευτική μεταρρύθμιση. Το δε μεταρρυθμιστικό κείμενο (όπου το Ταλμούδ Τόρα αναγνωρίζεται ως εγχειρίδιο που περιέχει οδηγίες όχι μόνο θρησκευτικού αλλά και κοσμικού περιεχομένου) συντάχθηκε σε τρεις γλώσσες (εβραϊκά, ελληνικά και παλικά), εκδόθηκε στις 17 Μαρτίου του 1880, τελεπορήθηκε ως «Κανονισμός της εν Άρτιη, Εκπαιδευτικής Εταιρίας» (Χεβρά Ταλμούδ Τορά) και τέθηκε σε λειτουργία ένα χρόνο αργότερα (Ιούνιο του 1881).

Το 1881 η Άρτια παραχωρήθηκε στο Βασίλειο της Ελλάδας, σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βερολίνου και έτσι ελευθερώθηκε η Άρτια από τον τουρκικό ζυγό. Ο περισσότερος εβραϊκός πληθυσμός της Άρτιας μαζί με τους Χριστιανούς υποδέχθηκαν στις 24.6.1881 τα ελληνικά στρατεύματα.

Από το Μάη του 1881 προετοιμάζονταν οι Αρτινοί, Χριστιανοί και Εβραίοι, για τη μεγάλη και ιστορική ημέρα της απελευθέρωσης τους.

Οι επίσημοι Τούρκοι είχαν πλέον αποδεχθεί την παράδοση της Άρτιας στον Ελληνικό στρατό με υπεύθυνο από τουρκικής πλευράς τον Τούρκο στρατιωτικό διοικητή της Άρτιας στρατηγό Χατζή Εμίν Πασά. Παρ' όλα αυτά μερικοί αγάδες και κυρίως Αλβανοί διοικητές δεν συμφωνούσαν να ελευθερωθεί η Άρτια. Τελικά με αυστηρά μέτρα του Τούρκου Διοικητή πείσθηκαν για την

μοιραία αποχώρησή τους, την οποίαν οργάνωναν με πικρία και με τα τελευταία δείγματα της μοχθηρίας τους. Έδειξαν πολλούς, εφόνευσαν μερικούς και απαίτησαν κατά την αποχώρησή τους, όπως έγραψε ο Δημήτρης Καρατζένης «την καταβολήν εις διπλούν των οφειλομένων δια το έτος εκείνο φόρων. Χριστιανοί, Ισραηλίται και τινες Μωαμεθανοί, συμφωνήσαντες ηρνήθησαν πεισμώνως την πληρωμήν και τελικώς απέφυγον τον εκβιασμόν αυτόν».

Ανάμεσα σε πολλές σημαίες που ετοιμάστηκαν για την γιορτή της απελευθέρωσης δύο ήταν οι καλύτερες: Η μία της Μανιώς, αδελφής του Μητροπολίτου Σεραφείμ Α', την οποίαν βοήθησαν Χριστιανές μαθήτριες και η άλλη των μαθητριών της Εβραϊκής Κοινότητας, όπου κατά την επίσκεψη του τότε Βασιλιά Γεωργίου του Α' στο Εβραϊκό σχολείο ο Βασιλεύς ανένευσε δημόσιονόμισμα για την όμορφη Ελληνική σημαία.

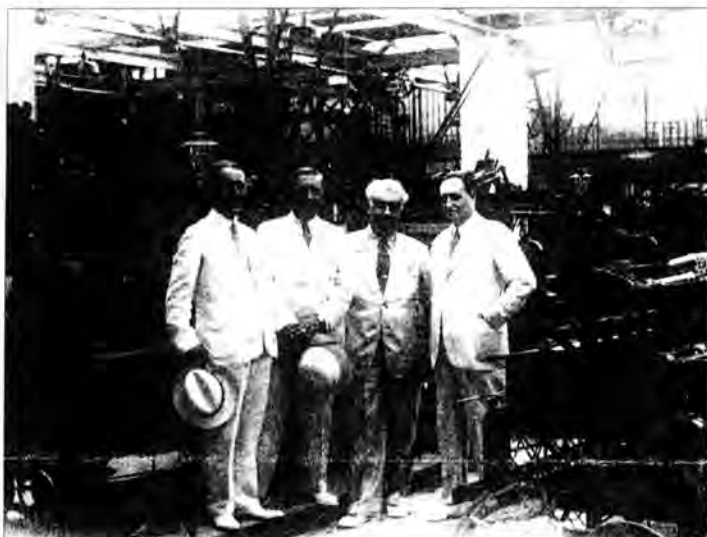
Η απελευθέρωση της Άρτιας έγινε την 24η Ιουνίου του έτους 1881. Για την επισφράγιση της ένωσης με την μητέρα Ελλάδα ο λαός της Άρτιας, Χριστιανοί και Εβραίοι, προετοίμασαν μεγάλη και ενθουσιώδη υποδοχή προσεάρχοντος του Μητροπολίτη Σεραφείμ Α'. Κατά τη δοξολογία που έγινε στη Μητρόπολη της Άρτιας μίλησαν ο Μητροπολίτης, ο Αρχιεπίσκοπος και ο Δήμαρχος.

Στις 28 Ιουνίου εντός της περιοχής του φρουρίου της Άρτιας οργανώθηκε θρησκευτική και πολιτική γιορτή όπου ο Μητροπολίτης ιερούργησε και κατά την τελική ευλόγησε τις σημαίες των στρατιωτικών μονάδων εν μέσω κατανυκτικών και συγκινητικών στιγμών. Επακολούθησαν ομιλίες του Μητροπολίτη, του Αρχιεπισκόπου και του Δημάρχου. Μετά την δοξολογία στο φρούριο έγινε συγκέντρωση όλων των Εβραίων της Άρτιας στη Συναγωγή «Απουλιέζα» κατά την οποία μίλησε στην Εβραϊκή γλώσσα ο Αρχιεπίσκοπος **Χαΐμ Ιωής**, ο οποίος εξήγησε στους Εβραίους τη σημασία της ένωσης.

Από την απογραφή που έγινε στις 3 Ιουλίου 1881, δύο μήνες μετά την απελευθέρωση κατοικούσαν στην πόλη της Άρτιας 4328 Έλληνες χριστιανοί, 617 Εβραίοι (318 άρρενες και 299 θήλεις) και 45 Οθωμανοί, δηλαδή σύνολον 4990 κάτοικοι.

[Ο κ. Κωνσταντίνος Α. Τσιλιγιάννης, είναι δικηγόρος. Έχει γράψει βιβλία για τις Δημόσιες Σχέσεις και για εθνικτικά, ιστορικά και θρησκευτικά θέματα. Έχει τιμηθεί από την Ακαδημία Αθηνών. Το παραπάνω άρθρο αποτελείται από αποσπάσματα από το νέο έκδοση βιβλίο του «Η Εβραϊκή Κοινότητα της Άρτιας».

Άρθρα για την Ισραηλτική Κοινότητα Άρτιας έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό μας στα τεύχη 51-52, 13, 34-6, 63, 68-36, 75-7, 105-18, 111-3, 12, 119-18, 134-15, 142-15, 146-25, 182-11 και 187-5].

Ένα τμήμα από το εσωτερικό του εργοστασίου, όπου ο Ανσέλμος Μουρτζούκος (δεξιά) φωτογραφίζεται με επισκέπτες.

Το εργοστάσιο Μουρτζούκου «Λεβιάθαν» στο Βόλο

Του ΡΑΦΑΗΛ Α. ΦΡΕΖΗ

Μια από τις μεγάλες βιομηχανίες της Ελλάδος, η οποία αναπτύχθηκε στο Βόλο, ήταν η Εργοποιία «Λεβιάθαν» η οποία παρήγε εκλεκτά γυναικεία και ανδρικά υφάσματα.

Το ατμοκίνητο αυτό εργοστάσιο, μικρό αρχικά σε μέγεθος, εγκαταστάθηκε σε ένα οικόπεδο 100 περίπου τετραγωνικών μέτρων στην τότε οδό Αναπαύσεως, δίπλα στο ποτάμι Κραυσιδών. Άρχισε να λειτουργεί από το 1908 με την επωνυμία «ΛΕΒΙΑΘΑΝ - Μουρτζούκος - Σιγάρας - Λεβής και Σία», με τη συμμετοχή και του επιχειρηματία Καλαμάρα.

Οι κτηριακές εγκαταστάσεις του εργοστασίου μεγάλωσαν σε σύντομο χρονικό διάστημα, όταν η βιομηχανία πέρασε στην ιδιοκτησία των Ζαχαρία Μουρτζούκου και Ζαχαρία Λεβή.

Το 1914, περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η βιομηχανία σταμάτησε την παραγωγή της από έλλειψη πρώτων υλών. Ξανάρχισε τη λειτουργία της το 1920 και όπως αναφέρεται το 1922 απασχολούσε 900 περίπου εργατοπαλλήλους προσφέροντας έτσι δουλειά σε ανθρώπους από τις φτωχογειτονιές της Ν. Ιωνίας που ήρθαν από τη Μ. Ασία, όταν ξεριζώθηκε ο εκεί Ελληνισμός. Στην εποχή της μεγάλης ανάπτυξης της Βιομηχανίας αυτή τροφοδοτούσε εμπόρους όλης της Ελλάδος, παράγοντας τα προϊόντα της από αγγλικά μαλλιά που υφαίνονταν σε 87 αργαλειούς γερμανικής προέλευσης. Η ζήτηση των προϊόντων ήταν τόσο μεγάλη που λειτουργούσε σε τρεις βάρδιες.

Η πανύψηλη καμινάδα δέσποζε στην περιοχή και οι σειρήνες που αντηχούσαν για να ξυπνήσουν τους ερ-

γάτες ώστε να πιάσουν δουλειά, παραμένει ζωνή στους παλιούς Βολιώτες. Εκείνα τα χρόνια η πόλη έφτανε ως την οδό Παγασών και τα γύρω οικόπεδα ήταν μποστάνια και αμπέλια.

Το 1928 ο Ζαχαρίας Λεβής αποσύρθηκε από την επιχείρηση την οποία ανέλαβαν τα παιδιά του Ζαχ. Μουρτζούκου, ο Ανσέλμος ως γενικός διευθυντής και ο Σαούλ ως τεχνικός διευθυντής. Με κεφάλαιο 32.000 λιρών Αγγλίας –ένα σημαντικό ποσό για εκείνη την εποχή– η αρχική Ομόρρυθμη Εταιρεία ανασχηματίστηκε σε Ανώνυμη Εταιρεία με σκοπό την επέκταση και τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεών της, αλλά και τη διεύρυνση των δραστηριοτήτων της.

Πλειοψηφών μέτοχος ήταν ο Ανσέλμος Ζ. Μουρτζούκος με 7.000 μετοχές, η σύζυγός του Θάλεια –το γένος Ζαχ. Λεβή– με 1.000, η χήρα σύζυγος Ζαχ. Λεβή με 1.400, η κόρη του Άννα με 1.000, η Ξανθή χήρα Ζαχαρ. Μουρτζούκου με 2.000, ο Σαούλ Μουρτζούκος με 2.000, ο Ιωσήφ Γ. Μπέσσοις με 1.400, ο Καίσαρ Φόρτης με 12.500, ο Μωυσής Μιζάν από το Μιλάνο με 1.000, ο Σενόρ Σαπόρτα –επίσης από το Μιλάνο– με 250, ο Χαΐμ Μουρτζούκος με 100, ο Μίνως Κωνσταντίνης με 1.000, η ΑΕ Ε. Καρχή και Σία με 1.000 και ο Ιωσήφ Κόβο με 7.000.

Στο πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας μετείχαν οι έμποροι, Σολ. Κ. Καρχής, Μίνως Κωνσταντίνης, Δανιήλ Γιαχιέλ, Ιωσήφ Μπέσσοις, Σενόρ Σαπόρτα, Χαΐμ Μουρτζούκος και Ζαχαρίας Ναάρ. Σε όλα τα Δ.Σ. η σύνθεσή του παρέμεινε εβραϊκή και σε μεγάλο βαθμό συγγενική όπως και οι ελεγκτές.

ΜΟΥΡΤΖΟΥΚΟΣ, ΑΔΕΛΦΟΙ ΛΕΒΗ & Σ^α

ΑΤΜΟΚΙΝΗΤΩΝ ΥΦΑΝΤΗΡΙΩΝ
ΜΑΛΛΙΝΩΝ ΦΑΣΜΑΤΩΝ
ΕΝ ΒΟΛΩ

Το 1930 η Επιχείρηση για τον περαιτέρω εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη της πήρε δάνειο από την Εθνική Τράπεζα 15.000 λιρών Αγγλίας –με επιτόκιο 8,5% ετησίως– το οποίο χρησιμοποίησε για την αγορά φινιστριών και άλλων μηχανημάτων για τον εξευγενισμό των κασμηρίων. Παράλληλα υπήρξε ενυπόθηκος ανοικτός λογαριασμός ύψους 20.000 λιρών Αγγλίας, σε Οίκους του Βελγίου με επιτόκιο 6% ετησίως.

Οι επισκέπτες στο εργοστάσιο εντυπωσιάζονταν από την καθαριότητα, το σύγχρονο εξοπλισμό, την ευγένεια των εργαζομένων αλλά και τη μέριμνα για την κοινωνική πρόνοια που παρείχε σε αυτούς η Διοίκηση. Για την εξαιρετική ποιότητα των προϊόντων η Βιομηχανία τιμήθηκε με χρυσό μετάλλιο σε Διεθνή Έκθεση των Παρισίων.

Ακολούθησαν και άλλες πιστώσεις από την Εθνική Τράπεζα για την αποπληρωμή δανείων του εξωτερικού σε συνάλλαγμα. Η αύξηση αυτή των οικονομικών υποχρεώσεων, από το 1934 και μετά, άρχισε να φέρνει την Βιομηχανία σε δύσκολη θέση. Τον Νοέμβριο του 1936 η εφημερίδα του Χρηματιστηρίου δημοσίευε ότι το εργοστάσιο αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες, αλλά η Εθνική Τράπεζα, ύστερα από έλεγχο που έκανε, διέψευσε τις φήμες.

Στις 19.6.1938 η ίδια εφημερίδα ανέφερε ότι η Εταιρεία περιήλθε στα χέρια των πιστωτών, αφού δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τη γενικότερη κρίση της υφαντουργίας και ότι ο τραπεζικός δανεισμός μόνο βραχυπρόθεσμα βοήθησε. Παρά το γεγονός ότι τη χρονιά αυτή η ετήσια παραγωγή έφτανε τα 900.000 μέτρα, η Βιομηχανία υποχρεώθηκε να μειώσει το προσωπικό της σε 600 άτομα.

ΜΟΥΡΤΖΟΥΚΟΣ

Τον ίδιο χρόνο έγινε εκχώρηση 21.034 μετοχών σε πιστωτές και στη Διοίκηση μετείχαν οι Οδ. Κυριακόπουλος εκ μέρους της Τράπεζας Ελλάδος και Ν. Γεωργούλας και Βράντς για λογαριασμό των προμηθευτών.

Η μείωση του κεφαλαίου αναπληρώθηκε με την έκδοση νέων μετοχών, γεγονός που επέτρεψε στη Βιομηχανία να συνεχίσει απρόσκοπτα τη λειτουργία της.

Στη διάρκεια του Πολέμου –1940– λόγω ελλείψεως πρώτων υλών, εργατικού προσωπικού αλλά και του αυξανόμενου συνεχώς πληθωρισμού, η διοίκηση της Βιομηχανίας προσπάθησε να ρευστοποιήσει τα υπάρχοντα αποθέματα σε υφάσματα.

Από το 1941 στο Διοικητικό Συμβούλιο μετείχαν μόνον ο Ανσέλμος Μουρτζούκος και ο Ζαχαρίας Ναάρ. Το 1944, μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος, στο Συμβούλιο παρέμεινε μόνον ο Ζαχαρίας Ναάρ, ενώ πρόεδρος ανέλαβε ο Κ. Μωραΐτης, στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας. Από το 1946 ο Ανσέλμος Μουρτζούκος ανέλαβε εντεταλμένος Σύμβουλος και από το 1947 διευθύνων Σύμβουλος, με τον γαμπρό του Φρέντι Μπαρούχι, επίσης διευθύνοντα Σύμβουλο και τον Ζαχαρία Ναάρ μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου.

Το εργοστάσιο τελικά πουλήθηκε το 1954 στην Αγροτική Τράπεζα, προκειμένου να χρησιμοποιήσει τους χώρους του ως αποθήκη γεωργικών εφοδίων. Ακολούθησε η εξαγορά του από το Δημόσιο, το 1988, το οποίο το παρεχώρησε στον Οργανισμό Σχολικών Κιτηρίων. Στο οικόπεδο του εργοστασίου κτίστηκαν οι πολυδύναμες σχολές Μέσης Εκπαίδευσης. Η κύρια όψη του κτιρίου, επί της οδού Αναπαύσεως, διατηρήθηκε για λόγους παραδοσιακούς,

που θυμίζει ακόμη την άλλοτε ανθούσα βιομηχανία Μουρτζούκου.

Άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία

Στη Βιομηχανία εργάστηκαν πολλοί ομόθρησκοι μεταξύ των οποίων αναφέρονται τα ονόματα των Βιτάλ Τωβίλ, Αβραάμ Καπέτας, Ανσέλμος Χ. Μουρτζούκος, Ραφαήλ Χ. Κοέν, Δαβίδ Μανόαχ, Ζαχ. Δασκαλάκης, Πωλ Μπουρλάς, Ασοέρ Χ. Κοέν, Ραφαήλ Φιλοσόφ,

Ηλίας Χ. Πολίτης, Αλίκη Μουρτζούκου, Δανιήλ Χ. Κοέν, Ηλίας Μιζάν, Λέων Μουρτζούκος, Ρενέ Αμπραβανέλ, Ασοέρ Χ. Κοέν, Ανοέλμος Λ. Μουρτζούκος, Σαούλ Μιζάν, Χαΐμ Μουρτζούκος, Ζακίνος Μιζάν, Μενασέ Χ. Μουρτζούκος, Ι. Ταραμπουλούς, Ζάχος Κοέν, Σολομών Μανόαχ, Ρασέλ Μανόαχ, Σόλων Κοέν, Εύα Μανόαχ, Αβραάμ Αλημάνης, Δαβίδ Μανόαχ, κ.ά.

Το σήμα κατατεθέν της βιομηχανίας «Μουρτζούκος», ήταν το Μαγκέντ Νταβίντ, όπως φαίνεται από το χαρτί αλληλογραφίας.

Τέλος, για τον μέτοχο Καλαμάρα σημειώνεται ότι ήταν γιος τραπεζίτη της Θεσσαλονίκης. Στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα ήταν λογιστής της Εταιρείας Θεσσαλικών Σιδηροδρόμων και παρ' ότι το 1894 κατηγορήθηκε για ατασθαλίες, κατάφερε να αντιμετωπίσει τις καταγγελίες και να προάγεται αργότερα κανονικά, φθάνοντας σε Υποδιοικητή Εκμεταλλεύσεως. Παράλληλα ανέπτυξε επιχειρηματικές δραστηριότητες χωρίς να φαίνεται το όνομά του. Θεωρούσαν στο Βόλο ως ο κυριότερος μέτοχος στα εργοστάσια αερίοφωτος και ηλεκτρισμού, καθώς και στο υφαντουργείο Λεβιάθαν. Επειδή όμως στη μικρή κοινωνία μιας επαρχιακής πόλης τίποτε δεν μένει κρυφό, μαθεύτηκε η συμμετοχή του στην Υφαντουργία και όχι μόνο αυτό, αλλά το όνομά του έγινε συνώνυμο του ρολογιού. Κάθε πρωί που σύριζε η σειρήνα του εργοστασίου, καλώντας τους εργαζομένους για την έναρξη της βάρδιας, οι Βολιώτες έλεγαν «σφυρίζει ο Καλαμάρας» και ρύθμιζαν ανάλογα τα ρολόγια τους και τις δουλειές τους.

[Ο κ. Ραφαήλ Φρεζίς είναι πρόεδρος της Ισραηλτικής Κοινότητας Βόλου. Έχει γράψει την «Ιστορία της Ισραηλτικής Κοινότητας Βόλου» και «Ο Εβραϊκός Τόπος στην Ελλάδα»].

Μνημείο Ολοκαυτώματος στην Κομοτηνή

Στις 30 Μαΐου 2004 πραγματοποιήθηκαν στην Κομοτηνή, με τη συνεργασία του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος και του Δήμου, τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου Ολοκαυτώματος, στη μνήμη των Εβραίων που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη τον Μεσαίωνα, μέχρι και την περίοδο του 1943, οπότε εξοντώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα. Το Μνημείο Ολοκαυτώματος ανεγέρθηκε στο χώρο του Δημοτικού πάρκου της Αγ. Παρασκευής για να θυμίζει την παρουσία των Εβραίων στην πόλη, αλλά και τη συμβολή τους στην καλλιέργεια του φιλελληνικού πνεύματος. Στις γλυπτές παραστάσεις του Μνημείου τονίζονται, με σαφείς αναφορές, η φιλία και η συνεργασία των Χριστιανών, των Εβραίων και των Μουσουλμάνων σε όλους τους κρίσιμους καιρούς.

Με κατανυκτικό τρόπο ο ραββίνος Θεσσαλονίκης κ. Σιρρί ανέπεμψε την επιμνημόσυνη δέηση και την Ασκαβά και ακολούθησαν χαιρετισμοί εκ μέρους του Δημάρχου κ. Αναστάσιου Βαβατοϊκλή, του προέδρου του ΚΙΣ κ. Μωϋσή Κωνσταντίνου και του προέδρου της Ι.Κ. Θεσσαλονίκης κ. Δαβίδ Σαλιέλ. Ο δήμαρχος Κομοτηνής στο χαιρετισμό του υπογράμμισε το γεγονός της συμμετοχής και προσφοράς του ε-

βραϊκού στοιχείου στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της πόλης. Ο πρόεδρος του ΚΙΣ στην προσφώνησή του, ευχαρίστησε τις δημοτικές αρχές για την ανέγερση του Μνημείου και την απόδοση της οφειλόμενης τιμής στους Έλληνες Εβραίους της Κομοτηνής.

Μεγάλη συγκίνηση προκάλεσε στους παρευρισκόμενους, μεταξύ των οποίων και πολλοί κάτοικοι της πόλης που προσήλθαν να αποδώσουν τιμή στους χαμένους φίλους, η στιγμή της αποκάλυψης του Μνημείου. Παρέστησαν, επίσης, οι Αρχές της περιοχής με επικεφαλής τον εκπρόσωπο του οικείου Μητροπολίτη, ο οποίος παρεχώρησε και την αίθουσα για την ομιλία.

Στη συνέχεια ο κ. Καρασσο τραγούδησε τραγούδι σε λαντίνο, σχετικό με το δράμα των εβραίων στα στρατόπεδα, το κείμενο του οποίου απέδωσε στα ελληνικά η κα Στέλλα Σαλέμ.

Μετά την κατάθεση των στεφάνων τηρήθηκε ενός λεπτού σιγή.

Μετά τα αποκαλυπτήρια του Μνημείου ακολούθησε ομιλία του κ. Βασίλη Ριτσαλέου στο Ίδρυμα Παπανικολάου, ο οποίος αναφέρθηκε στο ιστορικό της Ισραηλτικής Κοινότητας της Κομοτηνής και το χρονικό του αφανισμού της.

Από ένα σύστημα μίσους σ' ένα σύστημα αγάπης

Του ΙΜΡΕ ΚΕΡΤΕΤΣ (Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας 2002)

“Οταν σκέφτομαι ένα μυθιστόρημα, σκέφτομαι πάντα το Άουσβιτς. Ακόμα και όταν μιλάω για κάτι εντελώς διαφορετικό, μιλάω και τότε για το Άουσβιτς. Είμαι σαν ένα μέντιουμ που επικοινωνώ με το πνεύμα του Άουσβιτς. Το Άουσβιτς μιλά μέσα από εμένα. Όλα τα υπόλοιπα μου φαίνονται ανόητα», λέει σε γαλλική εφημερίδα ο Κέρτετς, που γνώρισε το Άουσβιτς σε ηλικία 15 ετών, λίγο πριν μπουν τα στρατεύματα των συμμάχων στη Γερμανία.

Σήμερα, που η πολιτική των Ισραηλινών απέναντι των Παλαιστινίων συγκεντρώνει την οργή πολυάριθμων πολιτών σε ολόκληρο τον κόσμο, εκδηλώνεται και πάλι ένα κύμα αντισημιτισμού, το οποίο όμως έχει δημιουργήσει αντιδράσεις. Στη Γαλλία τουλάχιστον, τους τελευταίους μήνες υπάρχει μια δημόσια συζήτηση για τον αντισημιτισμό και πρόσφατα πραγματοποιήθηκαν και διαδηλώσεις στο Παρίσι. Να τι λέει ο ίδιος, στη «Φιγκαρό»: «Φαίνεται να αναπτύσσεται ένας νέος αντισημιτισμός, γύρω από την ισραηλινή πολιτική. Πίσω απ' αυτόν όμως κρύβονται τα παλαιά στερεότυπα. Υπάρχει ένας αντισημιτισμός εξαιτίας του Άουσβιτς. Δεν συγχωρούν τους εβραίους για το Άουσβιτς». Και στο περιοδικό της «Ελ Παΐς», για τη σημερινή πολιτική του Ισραήλ: «Δεν την υποστηρίζω. Ζω στην Ευρώπη και δεν αποτελώ μέρος αυτών που δημιουργούν αυτή την πολιτική. Αν αυτοί που επικρίνουν το Ισραήλ μου ρίξουν, στη μέση του δρόμου, μια πέτρα στο κεφάλι γιατί είμαι εβραίος, θα σημαίνει ότι δεν έχουν καταλάβει τίποτα. Είναι σαν να τα βάζουν μαζί μου οι χριστιανοί λες κι εγώ σταύρωσα το Χριστό. Δεν ζω στο Ισραήλ, αλλά υποφέρω από την ασθένεια της συλλογικής μνήμης που επιβλήθηκε τον 20ό αιώνα. Αυτή η ιδέα περί φυλής, ομάδων, εκκαθαρίσεων είναι η χαρακτηριστικότερη αυτού του αιώνα».

.....
.....

«Είναι αλήθεια πως τα στρατόπεδα εξακολουθούν να είναι για μένα μια πηγή έμπνευσης, πως πάντα τα σκέφτομαι. Όσο για το αν αυτό ορίζει τις ζωές μας, πιστεύω πως το Άουσβιτς δεν έχει συμβάλει σε καμιά ποιοτική αλλαγή. Δεν περάσαμε από ένα σύστημα μίσους σε ένα σύστημα αγάπης. Και ό,τι συνέβη τότε μπορεί να ξανασυμβεί και τώρα».

.....
.....

«Μετά το Άουσβιτς χάθηκαν όλες οι ευρωπαϊκές αξίες και δεν τις έχουμε επανακτήσει ακόμη. Πολλά προβλήματα των Ευρωπαίων προέρχονται από τα στρατόπεδα εκείνης της εποχής. Μας έχουν στερήσει την επιθυμία για δράση. Για πολλά χρόνια δεν είχαμε δώσει σημασία στη γενοκτονία στα Βαλκάνια και κανείς δεν είχε επέμβει. Η εμπειρία από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο παρέλυσε την Ευρώπη, εξού και οι σημερινές πολιτικές συνέπειες. Και οι Γερμανοί συνεχίζουν να είναι απορροφημένοι από τις ενοχές τους, ακόμη και όταν αποκαλύφθηκε πως όλη η Ευρώπη είχε συμμετάσχει στο Ολοκαύτωμα. Όμως εκείνοι ζούσαν σε μια χώρα τόσο μεγάλη και ιμπεριαλιστική που βίωσαν μοναχικά όλη την κληρονομιά της φρίκης που και άλλοι είχαν διαπράξει. Ένας φίλος μου, ιστορικός, ανακάλυψε πως τα στρατιωτικά αποσπάσματα που εκτελούσαν τους εβραίους στην Ουκρανία ήταν Ούγγροι. Ωστόσο, στην ιστορία της Γερμανίας, οι Γερμανοί ανέλαβαν όλα αυτά τα εγκλήματα σαν να τα είχαν διαπράξει μόνο εκείνοι».

[Απόδοση Βίκης Τσιώρα, «Ελευθερωτική», 1.6.2004].

Το αγόρι με τα σμαραγδένια μάτια

Διήγημα της ΕΛΕΝΗΣ ΛΥΓΙΑΝΗ

κείνο το κυριακάτικο πρωινό του Μάη. Ξαφνιάστικα όπως αντίκρισα ορθάνοιχτα τα παραθύρια του διπλανού σπιτιού. Γιατί οι γείτονές μας ποτέ δεν έρχονταν στο εξοχικό τους, αν δεν έμπαινε για καλά το καλοκαίρι.

«Α... ήρθαν οι διπλανοί μας...», είπα μ' ευχάριστη έκπληξη. Τ' αδέρφια μου η Φωτεινή και ο Στρατής έτρεξαν να δούνε, μαζί περίεργη και η μητέρα μας. Η φουντωμένη κληματαριά μας, το αγιόκλημα που είχε σκαρφαλώσει πάνω στο μεσοτοιχί και η τεράστια ακακία στην άκρη, έκρυβαν την ταράτσα του διπλανού σπιτιού. Όμως τ' αντικρινά δυτικά παραθύρια του σπιτιού τους φαίνονταν καλά, το ίδιο και η αυλή τους.

Ανυπόμονα περιμέναμε να ξυπνήσουν, να τους δούμε. Κι αλήθεια ο Λάμπης δεν άργησε να κατέβει στην αυλή τους: ετοιμαζόταν να βγάλει νερό από το πηγάδι και του φωνάσαμε χαρούμενοι. Εκείνος μας χαιρέτησε, έτοιμος όπως είμασταν όλοι μαζεμένοι στην ταράτσα μας κι είπε: «παιδιά, ελάτε από δω, από το περιβόλι»...

Το συνηθίζαμε άλλωστε: τα περιβόλια μας ήταν διπλά διπλά, ένα ρηχό αυλάκι τα χώριζε, σύνορο, αυτό που έφερνε το νερό από το κοινωτικό χανιάκι για το πότισμά τους και τα παραπόρτια μας έμεναν μέρα νύχτα ξαμπάρωτα, για μας τα παιδιά, που περνοδιαβαίναμε από τόνα περιβόλι στ' άλλο.

Αμέσως έτρεξα κάτω, πήδηξα το αυλάκι, από πίσω η Φωτεινή, ο Στρατής και παίρνοντάς μας στο κατόπι, όπως πάντα γαυγίζοντας χαρούμενα και παικτιδιάρικα, το σκυλάκι μας ο Λέων.

«Λάμπη, νύχτα ήρθατε; η Αγγέλα κοιμάται;...» ρώτούσα βιαστικά ολόχαρη.

«Οι γονείς μου και η Αγγέλα θάρθουν σε λίγες μέρες...» είπε ο Λάμπης και καίδεύοντας τον Στρατή, τον έπιασε από τη μέση, τον σήκωσε ψηλά και τον έστησε σαν άγαλμα πάνω σε μια μικρή ξύλινη σκαλίτσα.

«Άντε, Στρατή, πότε θα γίνεις τόσοσος, να πολεμήσεις τους Γερμανούς να φύγουν από την πατρίδα μας...» του είπε χαμογελώντας.

«Εγώ... εγώ, θα τους κοιτώσω άμα θούνε εδώ, θα

τους πετάτω πέτες...». Μιλούσε ψευδά ο αδελφός μου, τεσσάρων χρονών ήταν, γελάσαμε όλοι με το σοβαρό ύφος που πήρε ξαφνικά.

Εκείνη τη στιγμή είδαμε ένα αγόρι να κατεβαίνει τη σκάλα. Όταν ήρθε κοντά ο Λάμπης είπε: «Ηλία έλα να σου γνωρίσω τους γειτόνους μας, τη Χριστίνα, τη Φωτεινή και το Στρατή. Η Χριστίνα, αυτή η αλεπουδίτσα είναι η φίλη της Αγγέλας, κάνουν καλή παρέα οι δυο τους...».

Ερίεργη κοιτούσα το ξένο αγόρι. Ο Ηλίας ήταν ψηλός, μελαχρινός με μεγάλα σκούρα πράσινα ζωηρά μάτια. Είχε πολλά μαύρα σπαστά μαλλιά και δασυιά φρύδια. Το πρόσωπό του ήταν στρογγυλό, καθαρό, τα χείλια του παχιά και κόκκινα. Φορούσε μπλε σκούρο πουκάμισο και γκρι πανταλόνι, ίσαμε τα γόνατα.

«Η Χριστίνα θα σπουδάσει δικηγόρος, θα με φτιάσει, λέει...», συνέχισε ο Λάμπης και χαμογέλασε περιπαιχτικά. Μα η Φωτεινή ρωτούσε απανωτά το ξένο αγόρι: «Εσύ, εσύ τι σπουδάζεις, δάσκαλος;...». Για τη Φωτεινή το κυριότερο πρόσωπο της ζωής της ήταν ο δάσκαλος. Ο Ηλίας δεν απάντησε. Πρόσεχε το Στρατή που ταλαντευόταν όρθιος ακόμα στη σκαλίτσα. Το είδε ο Λάμπης, έπιασε αμέσως το παιδί, το κατέβασε κι απάντησε στη Φωτεινή: «Ο φίλος μου σπουδάζει μηχανικός, του αρέσει να σχεδιάζει όμορφα σπιτία κι έπειτα να βάζει άλλους να τα χτίζουν...». Εγώ κοιτάζα συνεχώς το ξένο αγόρι. Τα μάτια του γελούσαν κι έμοιαζαν σαν τα ακρογιάλια της θάλασσάς μας τον Απρίλη.

Την ίδια κιόλας μέρα ο Λάμπης και ο Ηλίας έπιασαν να συγυρίσουν τη βάρκα με κέφι και ζήλο. Παρατηρήνη μήνες κάτω από την ταράτσα τους, σωρό σκαοίματα και ξέφτια είχε, ήταν για λύπηση, όπως την τράβηξαν παρέξω. Βάλθηκαν να τη συμμαζέψουν και να τη βάψουν. Μέρες πάλευαν και τελικά την έφτιαξαν σαν ένα όμορφο νοικοκυρεμένο σπιτάκι. Εμείς παρακολουθούσαμε με περιέργεια και θαυμασμό το καλοδουλεμά της. Μόνο στο χρώμα δε συμφωνήσαμε. Απο-

γοπιευτήκαμε μάλιστα. Γιατί ένα απομεσήμερο, όπως γυρίσαμε από το σχολείο, είδαμε τη βάρκα βαμμένη μπλε σκούρο, σχεδόν μαύρο, σαν τα βαθιά νερά της θάλασσας και το πανί της κι αυτό ίδιο χρώμα. Την ονειρευόμαστε κόκκινη, κατακόκκινη με πράσινες χτυπιές λουρίδες, ή γαλάζια με χρυσοκίτρινες γραμμές, με ολόχρυσα στεφάνια γύρω γύρω, σαν τα μάτια του ξένου αγοριού. Και το πανί το θέλαμε άσπρο κάτωσπρο, σαν τα φτερά του γλάρου. Μόλις την αντίκρισα κόπηκε η καρά μου και φανερά χολιασμένη είπα:

«Μ' αυτή τη μουτζούρα λέει δε θα πιάσεις...». Εκείνοι γέλασαν εύθυμα, δυνατά και ο Λάμπης προσπαθώντας να με καταβρέξει μ' ένα κύπελο νερό που κρατούσε είπε: «Αλεπουδίτσα, κακομελετάς, έννοια σου και δελφίνια θα πιάσουμε για να δεις το στόμα τους, είναι ίδιο το δικό σου...». Τότε ο Ηλίας γύρισε και πρόσεξε το στόμα μου και η γελαστή όμορφη ματιά του απόμεινε πάνω μου κάμποσο. Σα να έφαγα κανιό φαγητό, ξεροκατάπια, κατακοκκίνισα μέχρι το λαρύγγι μου κι έφυγα.

Γέμισαν τη βάρκα νερό από το πηγάδι και την άφησαν τρία ολόκληρα μερόνυχια να σφίξουν καλά τα ξύλα της.

Ενώ κρυφοπίστευα ότι θα πενούσα το ομορφότερο καλοκαίρι μου συντροφιά γ' αγόρια και την Αγγέλα, κολύμπι στα βαθιά, βαρκάδα, σεργιάνι γιαλό γιαλό, άδικα περιμένα. Και πως άλλα καλοκαίρια ο Λάμπης μας σεργιάνιζε άκρη άκρη μπροστά στα σπιτία του μικρού χωριού μας, εκείνοι ποτέ δεν πήγαιναν χωρίς να πάνε και μένα... και τώρα ούτε μια φορά.

Κι ακόμα δε θυμόμουν ποτέ άλλοτε ο Λάμπης να πήγαινε για ψάρεμα πριν καλά καλά φέξει. Μάλιστα τα δύο αγόρια πήγαιναν τόσο βαθιά που από τη στεριά δε διακρίναμε τη βάρκα. Όπως είχε κι εκείνο το σκούρο χρώμα, δε φαινόταν καθόλου.

Ο Λάμπης αγάπησε ξαφνικά το ψάρεμα, ή το κάνει για χάρη του φίλου του, σκεφτόμουν με απογοήτευση, τα βράδια που έπεφτα να κοιμηθώ.

Κι όμως εκείνο το καλοκαίρι που πίστευα πως είχα μεγαλώσει, το 'δειχνε άλλωστε και το ανάστημά μου, πολλά πράγματα στάθηκαν παράξενα και ανεξήγητα μέσα μου.

Απομεσήμερο, τελευταίες μέρες του Αυγούστου, Ένα ελαφρύ αεράκι ανακάτεψε τα νερά της θάλασσας. Μα ολότελα ξαφνικά σηκώθηκε δυνατός αγέρας. Αγρια κύματα φούσκωσαν ψηλά, η δύση πέταξε μαύρα σύννεφα, ο καιρός άλλαξε απότομα. Τα βαριά μαύρα

σύννεφα όλο και πλήθαιναν, θάμπωσε ολότελα η γη, ξέσπασε άγριο μπουρίνι. Αέρας και νερό πάλευαν, ακουμαντάρια τα νερά με βουητό και ορμή έσπαγαν στην άμμο, καβαλούσαν το δρόμο και χύνονταν στις αυλόπορτες των σπιτιών.

Οι διπλανοί μας όρθιοι στο μπαλκόνι τους, ανήσυχοι, αμίλητοι, έψαχναν τη θάλασσα κι όσο δεν έβλεπαν τη βάρκα η αγωνία τους μεγάλωνε.

τεκόμουν δίπλα στην Αγγέλα με τοπομένα μάτια παιδευόμουν να δω τη βάρκα. Η κυρία Χρυσάνθη με φωνή μπερδεμένη από τη βόη του αγέρα, την αγωνία, το φόβο, είπε στον άντρα της:

«Σπύρο, τι κερδίζουμε και κοιπάμε τη θάλασσα, τρέξε στον καπετάν-Μήτσο, παρακάλεσέ τον να πάρει τους ψαράδες του, να μπουέ στο καΐκι, να πάνε να βρουν τα παιδιά, θα πληρωθούν όσο θέλουν, φτάνει να φέρουν τα παιδιά... Παναγιά μου βοήθα να σωθούν από το κακό που τα βρήκε μεσοπέλαγα...» είπε, γαϊζώθηκε στη σιδεριά του μπαλκονιού και ξέσπασε σε κλάματα.

Όσπου ο κύριος Σπύρος να κατεβεί την ψηλή σκάλα, κουβέντες και γέλια ακούστηκαν στο περιβόλι. Ο Λάμπης και ο φίλος του καταβρεμένοι με ανασκουμένα τα παντελόνια τους στα γόνατα, ανακατωμένα μαλλιά, μπήκανε στο χαγιάτι. «Μα, τι ψαράδες είμαστε, καταλάβαμε ότι θα χαλάσει ο καιρός, φύγαμε, τραβήξαμε τη βάρκα έξω, τη σιγουρέψαμε κάτω από τη γεφυρούλα και νάμαστε...», είπε ο Λάμπης στα ανήσυχά γύρω του πρόσωπα.

«Από εδώ και μπροστά ο καιρός δεν έχει παραθάρrio, καλύτερα στο βουνό», είπε σιγά ο κύριος Σπύρος κοιάζοντας τα αγόρια και χαμπαρώνοντας την αυλόπορτα έφυγε για το καφενείο. Ο Ηλίας έτρεξε, ξανάβαλε το βαρύ σιδερικό πίσω από την πόρτα, την ασφάλισε καλά, les και θάμενε μόνο το σπίτι τους...

Αυτό και ότι τα αγόρια γύριζαν σπίτι μέσα από τα περιβόλια και όχι από τη δημοσιά, πολύ αργότερα το ανασκάλισα στο μυαλό μου, όταν προσπαθούσα να δικαιολογήσω και να απαλύνω πολλά φερόματα των αγοριών. Γι' αυτό ελάχιστες φορές έβλεπα τον Ηλία κι ήθελα τόσο πολύ να τον βλέπω, να μιλάω μαζί του. Μ' άρεσαν εκείνα τα ζωηρά έξυπνα μάτια, τα κατακόκκινα χείλια, τα πλούσια μαλλιά και τα μακριά όμορφα χέρια του, πόσο ήθελα να τα άγγιζα...

Ο Λάμπης ήταν αλλιώςικος, δε μου κανε εντύ-

πώση, άλλωστε τον γνώριζα από μικρή. Κοντός και παχουλός, με στρογγυλό καστανόξανθο πρόσωπο και κρασάτα γλυκά μάτια. Τα φρύδια του ήταν σκούρα και όμορφα σαν καμπουριωτά γεφύρια, τα μαλλιά αραδιά ισα. Έσφιγγε τα λεπτά χείλια του και τοίτωνε το σαγόνι, έτσι τον ήξερα με σφιγμένα χείλια και τραβηγμένο σαγόνι.

Πράγματι ο καιρός φερόταν άσπια, η θάλασσα δεν είχε εμπιστοσύνη, άλλαζε από τη μια στιγμή στην άλλη, σά γυναίκα οξύθυμη, γλυκειά, ναζού και ιζαναμπέτα.

να βράδυ του Σεπτέμβρη τα δυο αγόρια άραξαν τη βάρκα μπροστά στο σπίτι, μετά σέρνοντάς την και σπρώχνοντας την κουβάλησαν στην αυλή. Την έβαλαν κάτω από την ταράτσα και τη σκέπασαν. Είχε δουλέψει σκληρά τρεις ολόκληρους μήνες, τώρα ξεκουραζόταν.

Το καλοκαίρι σαν ένα μεγάλο κουβάρι μαλλί πλέχτηκε, πλέχτηκε, τέλειωσε, κι εμένα η καρδιά μου σφιγγόταν, θάφευγαν οι διπλανοί μας. Θα έχανα τη συντροφιά της Αγγέλας και τη ζεστή παρουσία των αγοριών.

Αδιάφορο αν εκείνα δε με λογάριζαν, ήθελα που έμεναν δίπλα μας και ας μη με υπολόγιζαν. Έπειτα το σπίτι τους θάκλεινε, ένα μακρύ ατέλειωτο χειμώνα θάμενε σιωπηλό και σκοτεινό. Μπροστά στο παραπόρτι του περιβολιού σωρό πανιά θάπλεκαν οι αράχνες και στην αυλή τα λιγοστά λουλούδια της Αγγέλας θα ξεραίνονταν, το πηγάδι μουγκό και σκεπασμένο θα γέμιζε νερό, σωρό σαρίδια θα μαζεύονταν γύρω του. Τ' αντικρινά παραθύρια θάμεναν κλειστά, θάδειάζαν και οι φωλιές, τα κελιδόνια θάφευγαν κι εκείνα.

Ένα απόγευμα η κυρία Χρυσάνθη και ο κύριος Σπύρος ήρθαν σπίτι μας. Είχαν καθίσει στο μπαλκόνι μας μπροστά στη δημοσιά, αγνάντια στη θάλασσα και κουβέντιαζαν σιγά πίνοντας καφέ που τους τράταρε η μητέρα μου. Λίγες μέρες μετά μας αποχαιρέτησαν, κλείσανε το σπίτι, αμπάρωσαν την αυλόπορτα, την αποθήκη, το κατώι τους κι έφυγαν.

Το σπίτι σιωπηλό παρατημένο πήρε την όψη του παγερού χειμώνα. Μαύρισε ο τόπος γύρω του, άνοιξαν τα σχολεία, έλειπα την περισσότερη μέρα, μα εκείνη τη χρονιά σα γύριζα σπίτι μελαγχολούσα ανηκρίζοντας το κλειστό σπίτι.

Κάποια μέρα από συνήθεια, από νοσταλγία, τα βήματά μου μ' έφεραν μπροστά στο κλειστό παραπόρτι τους. Δεν κρατήθηκα πολύ, έχωσα το δάχτυλό μου

μέσα στη γνωστή χαραμάδα, τράβηξα το σύρτη, σήκωσα το ζεμπερέκι, άνοιξα το πορτάκι και μπήκα στο χαγιάτι τους. Με θλιμμένο χαμόγελο κοίταζα γύρω κι ύστερα κάθισα σε κάτι δεμάτια από λινόσυλα που ήταν στοιβαγμένα σύρριζα στον τοίχο.

άββαιο δειλινό· μια γλυκιά ζέστα είχε κυθεί ολόγυρα, το μικρό καλοκαιράκι μελαγχολικό και όμορφο σεργιανούσε. Ο ήλιος έπεφτε λοξά κι όλα γύρω αργά αργά έπαιρναν τριανταφυλλένιο χρώμα. Αγάλια-αγάλια καταστάλαζε μέσα μου η γλυκιά θύμηση του καλοκαιριού. Όμορφα ένιωθα έτσι, κειδά που καθόμουν. Στην αρχή αφουγκραζόμουν τη Φωτεινή που κάθε τόσο φώναζε: «Χριστίνα... Χριστίνα...» δεν απαντούσα. Σίγουρα θάτρεχε πίσω μου κι εγώ χαιρόμουν το ξεμοναχισμό μου. Έπειτα το μυαλό μου πέταξε στον καινούργιο καθηγητή των ελληνικών που τον βγάλαμε «Πίπρο»...

Όπως έτσι αφηρημένη κοίταζα γύρω, ξαφνικά βλέπω την απάνω πόρτα του σπιτιού να ανοίγει και τον Ηλία να κατεβαίνει σκαλί σκαλί. Ταράχτηκα, φάντασμα τον πέρασα, φοβήθηκα, ασάλευτη μ' ανοικτό στόμα παραξενεμένη και τρομαγμένη τον παρακολουθούσα, θα 'φευγα, μα δε μπορούσα. Μπας και κοιμάμαι με ορθάνοιχτα μάτια πάνω στα ξύλα, αναρωτήθηκα, μπας και βλέπω όνειρο, τάχα δεν έφυγε με τους άλλους; Δεν είπε «γεια σου Χριστίνα και καλή χρονιά στο σχολείο σου...». Εκείνος δε με αντελήφθη, μα μόλις έφθασε στο πηγάδι κι έκανε να πιάσει τον κουβά να βγάλει νερό, με είδε, ξαφνιάστηκε, τέντωσε τα μάτια του πάνω μου, πελώρια καθαρά στα ξαφνιασμένα δικά μου. Μείναμε έτσι άφωνοι και ασάλευτα, αυτός με το σκοινί του κουβά στο χέρι κι εγώ με κάτι ξυλάκια ανάμεσα στα δάχτυλά μου να κοιναζόμαστε ώρα. Χρόνος μου φάνηκε. Αργά άφησε τον κουβά και φανερά ενοχλημένος ήρθε κοντά μου.

«Τι κάνεις εδώ αλεπουδίτσα;...» με μάλωσε. Όπως στεκόταν μπροστά μου τον κοίταζα ολότελα χαμένη, δεν πίστευα στα μάτια μου, πως ναι αυτός ήταν ο Ηλίας και δεν ονειρευόμουν.

«Δεν μιλάς ε; δε μιλάς... πες μου ποιος σου είπε να 'ρθεις από 'δω... αλεπουδίτσα...» με ανάμπαξε.

«Μη με λες όπως ο Λάμπης...» παρακάλεσα πειραγμένη.

«Καλά, όπως αγαπάς, πες μου γιατί ήρθες από δω...» είπε μαλακωμένος.

«Έπεσε το τόπι μου...», είπα βγάζοντας ένα μικρού-
τοικο τόπι από την τσέπη μου.

«Μπα, και πώς έπεσε τόσο μακριά...», ρώτησε με
ψεύτικη περιέργεια.

«Η Φωτεινή το πέταξε, επειδή την κέρδιζα...».

«Και γιατί δεν έφυγες...».

«Έτσι...».

Τότε εκείνα τα μεγάλα σμαραγδένια μάτια χαμογέ-
λασαν και το αγόρι κάθισε κοντά μου πάνω στα λπό-
φυλα.

«Δεν έφυγες;...», είπα σιγά σε λίγο, ενώ με θέριζε η
περιέργεια.

«Ναι, δηλαδή ξαναγύρισα, μόνο η μητέρα σου το
ξέρει, αρρώστησα, πάθανε οι αδένες μου, ο γιατρός
είπε ότι πρέπει να μένω στην εξοχή για να μην πε-
θάνω...».

«Και θα μένεις εδώ όλο το χειμώνα;...», ρώτησα με
βιασύνη και δεν κατάφερα να κρύψω τη χαρά που κό-
ρευε στα μάτια μου.

«Τώρα με τον πόλεμο που να πάω, καλύτερα είναι
εδώ, στην Αθήνα έχει πέσει πείνα, παιδιά και γερόντοι
πεθαίνουν στους δρόμους, φόβος, δυστυχία και σκο-
τωμοί γίνονται κάθε μέρα...».

«Δεν έχεις γονείς;...».

«Έχω, αλλά τώρα δεν ξέρω που είναι, οι εχθροί πή-
ραν το σπίτι μας και όλη την περιουσία μας, όμως έχω
μια θεία που ζωγραφίζει, όταν ήμουν μικρός με έφτιαξε
ολόκληρο, δε μοιάζω, τότε ήμουν κοντός και πα-
χουλός, η θεία Πέπη παίζει πιάνο, είναι δασκάλα, την
Αγγέλα αυτή την έμαθε γαλλικά...».

Η μητέρα μου ακούστηκε στην ταραύα, είχε σχεδόν
σκοτεινιάσει, σηκώθηκε να φύγω.

«Χριστίνα, άμα θέλεις, να 'ρχεσαι από δω πότε πότε
να μιλάμε, όμως κανένας δεν πρέπει να μάθει ότι μένω
εδώ, θέλεις να είναι το μυστικό μας; Μπορείς να το
κρατήσεις μυστικό Χριστίνα; Δεν πρέπει να το πεις σε
κανένα απολύτως, μπορείς Χριστίνα, δε θα το πεις σε
κανένα, έτσι;...».

«Ναι...», είπα συλλογισμένη σα να μιλούσα στον ε-
αυτό μου.

«Γεια σου Χριστίνα, δε θα το πεις σε κανένα...», με
παρακάλεσε.

«Όχι, δε θα το πω...», είπα φεύγοντας.

Πήδηξα το αυλάκι, μπήκα στο περιβόλι μας βια-
στικά, πέρασα το χαγιάτι, την αυλή μας, κι ανέβηκα δυο
δυο τα σκαλιά. Όπως άνοιξα την πόρτα της κουζίνας
μυρωδιά νόστιμου φαγητού γαργάλησε το λαρύγγι μου.

«Μητέρα τι μαγειρεύεις και μυρίζει τόσο νό-
στιμα;...».

«Κουνέλι, το 'φερε η θεία Μαρία για αύριο...».

«Μητέρα άμα πάθουν οι αδένες είναι κακό;...».

«Κακό είναι, αλλά άμα το προλάβεις γιατρεύεσαι,
αλλιώς σε γυρίζει σε χτικιό και πας στον άγιο Σπυρί-
δωνα: έτσι έχασε η κυρά Παναγιώτα το κοριτσάκι της
δεν το πρόκανε η μαύρη και πάει η Αννούλα της...»,
είπε η μητέρα σκεφτική.

Η Φωτεινή τσακωνόταν με το Στρατή, μπήκα να
τους χωρίσω.

Από εκείνη τη μέρα μόλις τέλειωνα το διάβασμά
μου λάκιζα στο διπλανό χαγιάτι. Θυμάμαι με πόση λα-
χιάρα και ξεχωριστή χαρά περίμενα αυτή την ώρα!

Ο Ηλίας μ' έβλεπε, κατέβαινε τη σκάλα, περνούσε
την αυλή αριστερά τοίχο τοίχο για να μην τον δει κά-
ποιος από την ταραύα μας κι έφτανε κοντά μου. Κοι-
ταζόμαστε τότε γελούσαμε ευχαριστημένοι και προ-
σπαθούσαμε να βουλευτούμε καλύτερα πάνω στα λπό-
φυλα.

ο φθινοπωρινό σούρουπο μας τύλιγε απαλά,
μια ζεστασιά, μια γαλήνη νοιώθαμε να κατα-
σταλάζει μέσα μας και λέγαμε λέγαμε ένα
σωρό. Ο Ηλίας με ρωτούσε για το σχολείο,
τα μαθήματα, τα παιδιά, τις φιλενάδες μου. Έπειτα έ-
λεγε εκείνος για το Πολυτεχνείο που σπούδαζε, το
σπίτι του στα πόδια της Ακρόπολης, το Ζάππειο που
σεργιάνιζε με το Λάμπη και βλέπανε κορίτσια, το σι-
νεμά και το θέατρο που αγαπούσε να πηγαίνει.

«Οι Γερμανοί σκοτώνουν κόσμο για να μείνει η
δική τους η άτιμη ράτσα. Δε λυπούνται, δεν πονάνε, δε
σέβονται. Με τα ίδια μου τα μάτια είδα να ρίχνουν κάτω
και να κλωτούνε σα μουλάρια, και τέτοια είναι, μου-
λάρια, γυναίκες και γερόντους, ν' αρπάζουν κοσμάκι
μέσα από τα σπίτια τους, να χτυπάνε μικρά παιδιά γιατί
κοιτούσαν τα φορτωμένα ψωμιά αυτοκίνητά τους.
Σωρό αγριότητες και παλιανθρώπιες, είναι κτήνη αιμο-
βόρα, διψάνε για αίμα. Στα λέω και σε τρομάζω, κορι-
τσάκι μου...», έλεγε.

Κι αλήθεια δε μ' άρεσε να ακούω τέτοια πράγματα.
Μα εκείνος συνέχιζε βρίζοντας ολοένα τους Γερμα-
νούς. Από την οργή, την πίκρα, το θυμό, τα μάτια του
κοκκίνιζαν, έτρεμε ολόκληρος και τα ξερά ξύλα που κα-
θόμασταν έκαναν κριτο-κρατο, κριτο-κράτο. Ένοιωθα
στενόχωρα, ανακάθιζα κάθε λίγο και λιγάκι, ξυνόμουν
στα πόδια και στα χέρια σα να είχα φαγούρα. Τότε έ-

κανα τη χαρούμενη. «Ηλία, έρχονται οι εγγλέζοι, όλοι το κουβεντιάζουν, όπου να 'ναι θα λευτερωθούμε, μάλλον σήμερα το είνε και ο «Πίπρος», όπν η λευτεριά ζυγώνει, μας έβγαλε λόγος, τι γέλια κάναμε...».

Εκείνος άπλωνε πάνω μου τα βρεμένα μάτια του που έμοιαζαν σα δροσσοσταλίδες πάνω σ' εκείνα τα μπλε μικρά λουλουδάκια της άνοιξης που τα λέμε «μη με απομόνεται», μ' άρπαζε από τους ώμους και μ' έβαζε να του διηγηθώ τι άκουσα. «Όλα, όλα πες μου τα από την αρχή», έλεγε. «Για τα αυτοκίνητα, εκείνα τα πολλά που πέρασαν χτες βράδυ τι άκουσες, τι λένε οι μεγάλοι, στα παραδίπλα χωριά μένουν Γερμανοί;»...

«Άντε, αφού το διπλανό χωριό που έχει δικαστήριο, Γυμνάσιο, σταθμό του τρένου κι ένα ξενοδοχείο, δε μένει κανένας...».

«Και δε μαρτύρησες σε κανένα για μένα; στις φιλενάδες σου δεν το είπες;...», ρωτούσε με την ψυχή στο στόμα.

«Χίλιες φορές σου είπα όχι, όχι, όχι, δεν το είπα σε κανένα στο ορκίζομαι...». Έφτιαχνα τα δάχτυλά μου σταυρό και τα φιλούσα τρεις φορές «να... να... να...», έκανα δίχως δισταγμό.

«Πες να με κόψει ο Θεός, άμα το μαρτυρήσω...».

«Να με κόψει ο Θεός άμα το μαρτυρήσω...», επαναλάμβανα βιαστικά για να τον ευχαριστήσω. Το πρόσωπό του μέρωνε, γαλήνευε σιγά σιγά, κι έμοιαζε παιδί που του 'ταξαν παιχνίδι για να ξεχάσει το «βαβά» του. Αναστέναζε μ' ανακούφιση. «Το καλοκαίρι που θ' άμαστε λεύτεροι, θα φέρω τη θεία Πέπη να σε ζωγραφίσει», έλεγε. Απαλά, τρυφερά έπανε το σαγόνι μου, σήκωνε το πρόσωπό μου στο φως, μ' έβλεπε στα μάτια και συνέχιζε: «Μάτια γκριζοπράσινα ονειροπόλα, γλυκά, τραβηγμένα λοξά, πρόσωπο τριγωνικό, σπάνιο σχήμα, μύτη ελληνική, στόμα μεγάλο, γελαστό, χείλια σκαλωτά, δέρμα τριανταφυλλένιο, κορμί λιγνό, πόδια χέρια μακριά, Χριστίνα, ένας πίνακας γ'τα ξεχωριστό σαλόνι...».

Κατακόκκινη κουνούσα πέρα δώθε το κεφάλι μου σαν την ουρά της τσιτσιρίθρας, νιρνεπομουν, χαμήλωνα τα μάτια.

Ο Οκτώβρης πέρασε αθόρυβα, ζεστά. Όμορφα που ήταν στο χαγιάτι. Μα ο Νοέμβρης μπήκε με κρύα. Ξεπαγιάσαμε πάνω στα λπόξυλα. Τότε ο Ηλίας έβγαλε δεμάτια από τη μέσα μεριά και τα 'βαλε γύρω γύρω, άνοιξε μια θεοούλα στη μέση, τρυπώναμε εκεί και είμασταν απαγκισσμένοι από τον καράγιαλη που ούρλιαζε και πάλευε στη θάλασσα, στο δρόμο, ορμούσε στην

αυλή, μπούκωνε στο χαγιάτι μη βρίσκοντας φευγικό, μας περόνιαζε.

Οι μέρες μικρές, νύχτωνε γρήγορα, αναγκάζομουν να μένω λίγη ώρα εκεί. Στα μέσα του Νοέμβρη πήρε να βρέχει κάθε μέρα. Κρύωσα άσχημα, άρχισα να βήχω δυνατά. Παρά τη ζωηρή επιθυμία μου να συναντάω τον Ηλία, αναγκάστηκα να κόψω τις επισκέψεις μου στο χαγιάτι. Πώς μπορούσα να κρύψω το βήχα, που επέμενε να με προδίδει όπου βρισκόμουν...

Λίγο πριν κλείσουν τα σχολεία για τα Χριστούγεννα η μητέρα μου αρρώστησε. Κι ενώ πιστεύαμε ότι θα σηκωθεί σε δυο-τρεις μέρες, χειρότερησε. Ο γιατρός είπε ότι έχει πλευρίτη, ξερό πλευρίτη ευτυχώς. Όμως πρέπει να φυλαχτεί, ούτε στην πόρτα να βγει, γιατί γιατρεία δε θάχει. Τότε ήρθε σήηι μας η αδελφή της, η θεία Μαρία να την περιποιηθεί και να κουμαντάρει εμάς τα παιδιά.

κείνο το βράδυ τα αδέρφια μου πλάγιασαν νωρίς. Μόλις έφυγε η θείισα Μαρία, η μητέρα μου έριξε σούπα τραχανά μέσα στο κατσαρολάκι. Έκοψε ένα μεγάλο κομμάτι ψωμί από το καρβέλι, κάμποσα μουστοκούλουρα που είχε φτιάξει πριν αρρωστήσει, τα 'βαλε όλα σ' ένα καλάθάκι και διατάζοντάς με μαλακά είπε: «να τα πας από 'κει στο σπίτι, πέρασε την αυλή τοίχο τοίχο από το δεξί σου χέρι, ανέβα αγάλια-αγάλια τη σκάλα, χτύπησε ελαφρά την πόρτα και δώστα στο παιδί. Πες του ότι αρρώστησα, έχω πυρετό, δεν κάνει να βγω έξω. Προτού λιώσει το φτύμα μου να είσαι εδώ. Το νου σου, κανένας στο χωριό δεν ξέρει ότι το ξένο παιδί μένει δίπλα μας, ούτε η θείισα σου το ξέρει, μόνο ο πατέρας σου κι εγώ, έδωκα όρκο στο Θεό, με εμπιστεύτηκαν, δώκανε χρήματα να το φροντίσω, θα σε κρεμάσω ταχιά, αν το μάθει κάποιος από εδώ μέσα, ή παρόξω, τ' ακούς; Κανένας δεν πρέπει να το μάθει, πήγαινε τώρα κι όπως σου είπα, πρόσεχε από το παραπόρτι και τοίχο τοίχο, η σκιά σου να μη φαίνεται...».

Ούτε ρώτησα, τάχα ποιο παιδί ήταν, γιατί δεν έπρεπε να το μάθει κανείς, γιατί δεν έβγαινε έξω, κι αργότερα πώς η μητέρα μου, τόσο έξυπνη γυναίκα, από τη σιωπή μου δεν κατάλαβε ότι ήξερα. Μα εκείνη τη στιγμή έτρεμα, φοβόμουν μην ακούσει την καρδιά μου, που χτυπούσε σαν τρελή και το υποπτεφτεί. Κι αργότερα ποτέ δε ρώτησα τον Ηλία, γιατί δεν έπρεπε να το μάθει κανείς, έδειξα κατανόηση, χωρίς να ξέρω την αιτία και κράτησα τη χαρά κρυφή.

Ο Ηλίας απόρησε που με είδε στην πόρτα.

«Η μητέρα μου είναι άρρωστη, έχει πυρετό, δεν κάνει να βγει έξω...», είπα σιγά, μόλις ακούμπησα το καλαθάκι στο τραπέζι. Εκείνος αυθόρμητα έπιασε τα γεστά χέρια μου μέσα στα κρύα δικά του και τα φίλησε πολλές φορές. Προσπαθούσα να τα τραβήξω, δεν το 'θελα.

«Χριστίνα, Χριστίνα», μουρμούρισε κατασφυγισμένος. «Γλυκό μου κοριτσάκι, καλή μου μοίρα, πώς θα ξεπληρώσω, θα ανταμείψω την καλοσύνη σας, απ' όποιο δρόμο κι αν έρθω δε θα σας φτιάσω...», έλεγε με βραχνή φωνή.

Είχαμε να ειδοθούμε από τα μέσα Νοέμβρη. Το λυχνάρι έφεγγε θαμπά το αδυνατισμένο πρόσωπό του, τα μαλλιά του είχαν μακρύνει, τα γένια του τον αγρίευαν, όμως τα μάτια του έλαμπαν σαν πολύτιμα πετράδια.

Με κάθισε στην καρέκλα και κοίταξε χαμογελώντας γλυκά και συνέχεια με ευχαριστούσε για το φαγητό. Σπρώχθηκα να φύγω.

«Καληνύχτα...», είπα αργά, δεν ήθελα που έφευγα, αλλά το φτύμα της μητέρας μου στο ιζάκι κοντά στη στάχτη, μ' έκανε να βιαστώ.

«Καληνύχτα Χριστίνα, περαστικά στη μητέρα σου, ευχαριστώ, ευχαριστώ πολύ...», είπε σιγά με πνιγμένη φωνή, σαν παιδί που ετοιμάζεται να κλάψει γιατί το αφήνεις μόνο. Στάθηκε εκεί, τον ένοιωθα στη μιούνοικτη πόρτα να με παρακολουθάει, ώπου βγήκα από το χαγιάτι. Έτρεξα σπίτι, η καρδιά μου χοροπηδούσε ακόμα, έκρυσσε τη ματιά μου μην καταλάβει η μητέρα τη χαρά μου.

Τό εκείνο το βράδυ μόλις σκοτεινίαζε η μητέρα μου δινε το καλαθάκι με το φαγητό του Ηλία. Αλλά ποτέ δεν ξεχνούσε να φτύσει στη στάχτη και να μου πει «προτού λιώσει το φτύμα μου να 'σαι εδώ...».

Όμως εγώ λάκιζα κρυφά. Μα για να δικαιολογώ τις ξεκάρφωτες επισκέψεις μου στον Ηλία πάντοτε του πήγαινα κάτι, κυδώνια, μήλα, ρόδια, που είχαμε πολλά απ' αυτά κρεμασμένα στο κατώι, σταφίδες, παξιμαδάκια ακόμα και ρεβυθοκαφέ. Είχα καταλάβει ότι δεν είχε να φάει παρά ότι του έστελνε η μητέρα.

Κυριακή, περνώντας οι γιοιές μόλις σηκωθήκαμε από το τραπέζι κι έπλυνε τα πιάτα, ο πατέρας έφυγε για το καφενείο, η Φωτεινή και ο Στρατής πήγανε στους φίλους τους να παίξουν, σπίτι μας ήρθαν κάποιες γεροντισσες να κρατήσουν συντροφιά στη μητέρα που είχε γιατρευτεί, αλλά δεν έβγαине ακόμα έξω. Η θείσα

Μαρία έφηνε ρεβυθοκαφέ και τις τράταρε. Τότε βρήκα ευκαιρία και έφυγα.

Βρήκα τον Ηλία τυλιγμένο με μια κανελιά κουβέρτα να διαβάζει. Καρδιά του χειμώνα, έκανε πολύ κρύο, που και που έπεφταν χοντρές ψιχάλες, οι κοκκινολαίμηδες είχαν φτιάσει στο χαγιάτι.

«Ηλία, ο πατέρας έλεγε θα χιο...», δεν πρόλαβα να τελειώσω την κουβέντα. Εκείνος πετάχτηκε απάνω, έτρεξε στο παράθυρο που 'βλεπε στο δρόμο. Η κουβέρτα του σύρθηκε, τη μάζεψα. Ακριβώς μπροστά στο σπίτι ακούστηκαν να σταματάνε ένα, δύο, τρία, μια σειρά από αυτοκίνητα στρατιωτικά.

Ο Ηλίας με μπιγμένη τη ματιά του στη στενόμακρη χαραμάδα της σανίδας που έλειπε από τη γρίλια, φώναξε:

«Χριστίνα... φύγε, φύγε, τρέξε σπίτι σου...».

Περίεργη στεκόμουν στο άνοιγμα της πόρτας, άκουγα τις ξένες κουβέντες που έφταναν ίσαμε πάνω. Ο Ηλίας με καρφωμένα τα μάτια εκεί παρακολουθούσε κι έλεγε «φύγε, φύγε Χριστίνα, τρέξε σπίτι σου...». Έτσι, δεν ξέρω σαν αστραπή πέρασε από το μυαλό μου το κακό.

«Ηλία...», είπα φοβισμένη και με μιας στέγνωσε ο λαιμός μου.

«Ηλία, έλα κι εσύ να τρέξουμε στα περιβόλια...», τον έπιασα από το μανίκι της χοντρής zakέτας του και τον τραβούσα σα σκυλί το διακονιάρη, μ' όλη τη δύναμή μου. Εκείνος μ' έδιωχνε τινάζοντας το χέρι του, ενώ τα μάτια του στιγμή δεν έκοβαν από τη χαραμάδα.

Στιγμές αγωνίας, φόβου και λαχτάρας, μου φάνηκαν ώρες. Επιτέλους κάποιο αυτοκίνητο ακούστηκε να ξεροβήκει γρρρρρ-γρρρρ, έκανε και σταματούσε. Γρρρρρ-γρρρρ πάλι και πάλι, η μηχανή πήρε να δουλεύει σιγωτά, το διόρθωσαν, οι κουβέντες σταμάτησαν, οι Γερμανοί ανέβηκαν στα αυτοκίνητά τους κι έφυγαν. Τότε ο Ηλίας γύρισε και με κοίταξε. Ήταν κατακίτρινος κι έτρεμε. Κάθισε, ακούμπησε στο τραπέζι και σκέπασε το κεφάλι με τα χέρια του... «Αχ...αχ... ως πότε...», μουρμούρισε αναστενάζοντας. Έμεινε έτσι λουφασμένος κι έμοιαζε σαν να του ελάτιωνε αργά αργά κάποιος δυνατός πόνος κι εγώ όρθια παρέκει τον έβλεπα αμίλητη.

«Χριστίνα, με συγχωρείς, σε φόβησα, αλλά γιατί δεν έφευγες...», θυμήθηκε να με μαλώσει.

«Ήθελα να 'ρθεις κι εσύ, ξέρεις ότι οι Γερμανοί παίρνουν άντρες από τα χωριά και τους στέλνουν εργάτες στην πατρίδα τους...», είπα και λίγο έλειψε να βάλω τα κλάματα.

«Κοριτοάκι μου δεν πρόκειται να με πιάσουν, πριν ακόμα ανοίξουν την αυλόπορτα θα 'χω φτάσει στο βουνό, μα εσύ δε θέλω να πάθεις το παραμικρό εξαιτίας μου, πάντως είσαι γενναία, φαντάσου κάποια μέρα να τα λέμε και να γελάμε...», είπε με ψεύτικο κέφι. Δεν κουβεντιάσαμε άλλο, ήταν σκεφτικός, μαζεμένος, σαν κάτι να πλάκωνε την καρδιά και το νου του.

Ο χειμώνας έσουρνε τα παγωμένα πατήματά του αργά αργά, βασανιστικά. Η πείνα βασάνιζε τους ανθρώπους, τα κορμιά λιάνεψαν, άλλαξαν τα πρόσωπα, τα 'γλυφε η αρρώστια, η κατοχή, η αγωνία, η δυστυχία. Μόνο η φλόγα στα μάτια δεν έλεγε να μερώσει, να οβήσει η ελπίδα.

Η άνοιξη αγάλια αγάλια και δειλά δειλά κατέβαινε από το βουνό, περπατούσε στη θάλασσα γλύκαινε, ομόρφαινε τα ακρογιάλια, πετούσε στον αέρα, κυλιότανε στον ουρανό κι όλοι πίστευαν «ότι θα φέρει τη λευτεριά».

Μάνς, χαρούμενος, γελαστός και με πολλά λουλούδια τα περιβόλια και οι αυλές μας. Πέμπτη απόγευμα, άνοιξε το παραπόρτι και κρυφά έτρεξε όλο χαρά να πω τα ευχάριστα νέα στον Ηλία. Παιδί ήμουν, λαχταρούσα πότε πότε να μην έχουμε σχολείο, ας αγαπούσα τα γράμματα, άλλο αυτό.

«Όστε σας έδωξαν γιατί στο σχολείο θα μείνουν Γερμανοί;...», με ρώτησε για εκατοστή φορά.

«Ναι, ναι, αλήθεια σου λέω κι ώσπου να βρούνε πού θα στεγαστούμε, θα καθόμαστε, τρα...λα...λα...» έκανα χαρούμενη παίζοντας τα δάχτυλά μου, στον αέρα.

«Μα, για πες μου τα από την αρχή...», παρακάλεσε θερμά.

«Οχου... χου... πάλι...», έκανα βαριεστημένη.

«Να σήμερα το πρωί...», άρχισα τονίζοντας τις λέξεις μου για να προσέξει και να μη με βάλει να τα ξαναπώ, «σήμερα το πρωί είχαμε κάνει δύο ώρες μάθημα, ευτυχώς, γλιτώσαμε τα μαθηματικά, λοιπόν, μπαίνει στην τάξη μας ο γυμνασιάρχης και λέει: «παιδιά μου λάβαμε διαταγή από τους Γερμανούς να αδειάσουμε το σχολείο αμέσως, το χρειάζονται, θα φέρουν στρατό, θα σώσουν στεριά και θάλασσα να πολεμήσουνε τους αντάρτες κι ώσπου να δούμε πού θα απαγκιάσουμε δεν θα κάνουμε μάθημα, η λευτεριά ζυγώνει, τώρα πηγαίνετε στα σπίτια σας ήσυχια ήσυχια και ο Θεός μαζί μας...», αυτά μας είπε και δάκρυσε ο γυμνασιάρχης μας, όλοι το είδαμε, αλλά να σου πω την αλήθεια, όλοι μας λίγο πολύ χαρήκαμε που δε θάχουμε σχολείο λίγες μέρες...», είπα με χαρά. Εκείνος δε ρώ-

τησε τίποτα άλλο. Έμεινε μαζεμένος, σκεφτικός και αφηρημένος και μια βαθιά θλίψη ζωγραφίστηκε στο πρόσωπό του, ενώ η ματιά του αργά αργά γύρισε και στάθηκε στο αντικρινό τζάμι. Μέσα ένα δυστυχισμένο αγόρι κοιτάζε τον εαυτό του.

Καθόμουν σιωπηλή και απορημένη από την ξαφνική αλλαγή του. Τότε για να με προσέξει, πήρα το βιβλίο που ήταν ανοιγμένο στο τραπέζι κι άρχισα να διαβάζω δυνατά. «Δεν καταλαβαίνω τι λέει...», είπα κλείνοντας το.

«Όταν προσπαθείς, έχει μεγαλύτερη σημασία και αξία, από το να καταλάβεις απαρχής...», απάντησε σιγά.

Πήγε στο διπλανό δωμάτιο, έλειψε πολύ ώρα. Βαρέθηκα να περιμένω, έφευγα. Με πρόλαβε στο διάδρομο, μ' αγκάλιασε από τους ώμους και είπε: «Χριστίνα, κοριτοάκι μου, καλή μου μοίρα, μόλις λευτερωθούμε, την ίδια ώρα, την ίδια μέρα, όπου και να 'μαι, θα τρέξω εδώ σε σας για να σας βεβαιώσω ότι τίποτα δεν έχει αξία, όσο η καλοσύνη, η ευγένεια της ψυχής, η αγάπη, τ' ακούς κοριτοάκι μου, όλα οβήνουν και όλα θεριεύουν από αγάπη για την αγάπη, την καλοσύνη, την ευγένεια...». Με κοιτάζε με τα θλιμμένα μάτια του και ξαφνικά ένοιωσα να μικραίνω, να μικραίνω κι εκείνος να μεγαλώνει, να μεγαλώνει, δεν ήταν μια παιδί, αλλά άντρας.

ο βράδυ που του πήγα το φαγητό με παρακάλεσε να φύγω, είπε ότι είχε πολύ διάβασμα, αλλά: «Χριστίνα, αύριο πρωί, έλα να πάρεις το βιβλίο σου (του είχα δώσει την Οδύσσεια), να 'ρθεις οπωσδήποτε...», είπε, με φίλησε απαλά στο μάγουλο και χαιδεψε πάνω πάνω τα μαλλιά μου.

Το Μαγιάτικο πρωινό ήταν υπέροχο. Ένα χαρούμενο ξεσήκωμα ένοιωθα μέσα μου, όπως βγήκα στην ταράτσα, σαν κοριτοίστικο τραγούδι, σαν απάτητη βουνοπλαγιά, σα χωριάτικο πανηγύρι. Ήταν το αγόρι με τα σμαραγδιά φωτεινά μάτια που με περίμενε «να 'ρθεις οπωσδήποτε...», είχε πει κι όλη τη νύχτα αυτά τα λόγια αναστατώναν, ξεσέκωναν το μυαλό μου και η καρδιά μου χοροπηδούσε μ' ένα αλλιώτικο αίσθημα άγουρου έρωτα.

Ο ήλιος έλαμπε απ' άκρη σ' άκρη. Λαμποκοπούσε πάνω στα σπίτια, στα δέντρα, στον κατακάθαρο ουρανό. Σα γιορτή ήταν τα δρομάκια του περιβολιού, ανθισμένα αγριολούλουδα στις άκρες, το γάργαρο νερό να κελαρύζει στα αυλάκια καθώς κατέβαινε ποτίζοντας καινούργια φυτά, οι σκαμμένες βραγιές, οι άσκαφτες

σειρές, η βοή και η ανασαμιά της γης, οργανισμοί ολούθε. Δέντρα μπουμπουκισμένα κι άλλα ολάνθιστα, λουλούδια σκόρπιζαν το άρωμά τους, γέμισε ο τόπος γαλανές, κίτρινες και άσπρες πεταλούδιτσες, μελισσούλες και ζουζούνια, λαμπρίτσες και παράξενες μυγούλες που πετούσαν από λουλούδι σε λουλούδι βουίζοντας χαρούμενα.

Τα πουλιά έσχιζαν τον αγέρα παίζοντας και τραγουδώντας, άλλα πολυάσχολα φρόντιζαν να φτιάξουν τη φωλιά τους. Η ζωή έμοιαζε να κυλάει γλυκά γλυκά, η άνοιξη καταστάλαζε πάνω σ' όλα μέσα σ' όλα, πράγματα, ανθρώπους, δέντρα, λουλούδια, νερά. Η θάλασσα γελούσε, άστραφτε πάνω της ο ήλιος, έσπαγε σε χίλια χρώματα κι είχε φρεσκάδα κορπιοσίτικου κορμιού. Μια σίγουρη χαρά και καλοσύνη είχε απλωθεί ολούθε. Και μένα με περίμενε το αγόρι...

Όμως εκείνο το πρωινό που τόσο το πείνησε η χαρούμενη ζεστή ματιά μου στάθηκε η πιο δύσκολη, η χειρότερη ίσαμε τότε μέρα της ζωής μου. Γιατί εκείνο το πρωινό που με τόση ανυπομονησία, χαρά και λαχτάρα πέρασα το περιβόλι, μπήκα στο χαγιάτι κι ανέβηκα τη σκάλα τρέχοντας, δε βρήκα τον Ηλία. Είχε φύγει. Ναι, ο Ηλίας είχε φύγει...

Το αγόρι που αγαπούσα χωρίς να το έχω συνειδητοποιήσει, το πρώτο σκίτημα του έρωτα, η κρυφή αντίρα του κορμιού μου, ο Ηλίας που λαχταρούσα να είμαι δίπλα του, είχε φύγει...

Κλειστό, παρατημένο το βιβλίο μου περίμενε πάνω στο τραπέζι. Το πήρα στα χέρια μου. Ένα μικρό τόσο χαριάκι έφυγε από μέσα, έπεσε στο πάτωμα. Στεκόμουν στη μέση στην κάμαρη σα χαμένο παιδί σε έρημο κάμπο, διάβαζα και ξαναδιάβαζα το χαριάκι και δεν καταλάβαινα το γιατί. «Χριστίνα, θα ξαναγυρίσω όπως σου έταξα, μη με ξεχάσεις, Ηλίας...», τίποτα άλλο.

Στάθηκα ακόμα εκεί σα χαμένη, έπειτα έφυγα στο περιβόλι μας.

Κάθισα κάτω από τη μουσμουλιά πάνω στην πράσινη δροσερή γη και δάκρυα δεν έλεγαν να κυλήσουν. Το βράδυ έκλαψα κρυφά με παράπονο, με απογοήτευση, με πίκρα. Και η άνοιξη εκείνη δεν έφερε την λευτεριά.

Όμως όπως έφευγε σαν αγριοκάτσικο, μια κρυφή ελπίδα φώλιασε στην καρδιά μου. Το καλοκαίρι ζυγώνει, θάρθουν οι διπλανοί μας, τότε, τότε θα 'ρθει και ο Ηλίας. Μα ναι, θα 'ρθει ο Ηλίας. Έτσι έλπιζα και γλύκανε η λύπη μου.

Κι αλήθεια ένα καταμεσήμερο του Ιουνίου γέλασαν

τα αντικρινά μας παραθύρια. Χαρά Θεού στο αντίκρισμά τους. Στην αρχή τaráχτηκα κι ενώ με αγωνία και λαχτάρα περίμενα αυτή τη στιγμή, η καρδιά μου έτρεμε, πήγαινε να ξεκολλήσει από τη θέση της. Κι εγώ η καπμένη πόσο ήθελα, πόσο ποθούσα να ρωτήσω αμέσως, εκείνη την ίδια στιγμή που τους είδα, «Ο Ηλίας, πού είναι ο Ηλίας, δεν ήρθε ο Ηλίας, γιατί δεν είναι μαζί σας...».

Εκείνοι δε μάντεψαν την αναστατωμένη ματιά μου κι εγώ δεν τόλμησα να ρωτήσω. Κάτι μου 'λεγε ότι έπρεπε να κρύψω αυτό που ποθούσα, αυτό το μυστικό που είχα βαθιά στην καρδιά μου.

Η κυρία Χρυσάνθη ήταν που από την τάρatσα της απάντησε στα ερωτήματα της μητέρας μου «ναι, ναι, ήρθε στην Αθήνα, μας είπε πόσο πολύ τον περιποιήκατε, και για το τελευταίο βράδυ που αποφάσισε να φύγει τον συμβουλέψατε να μείνει κι ότι έκανε λάθος, όλο για σας μιλούσε, μα έπειτα από λίγες μέρες τον χάσαμε, τέτοιες μέρες που ζούμε, κυρία Γιωργία μου, κανείς δεν ξέρει αν θα ξημερωθεί... Θα μιλήσουμε πάλι, έχω και τον άντρα μου άρρωστο, του παρουσιάστηκε ζάχαρο από τη στενοχώρια και είμαι κατασκασμένη...».

Έκανα πως μάζευα το νεροχύτη, μα τα μάτια και τ' αυτιά μου ήταν τοιωμένα στο κρυφάκουσμα, τις κουβέντες τους για τον Ηλία.

Η μητέρα σφίγγοντας μια μπροστιέλα αντίδια που είχε μαζέψει στο περιβόλι μας μπήκε στην κουζίνα συλλογισμένη.

«Να, βάλε σ' ένα κοφίνι και πήγαινέ τα στην κυρία Χρυσάνθη...», μου είπε λύνοντας την ποδιά της. «Τάχα κάνει να φάει χόρτα με το ζάχαρο...», μονολόγησε όπως κατέβαινα βιαστικά τη σκάλα.

Ο Λάμπης και η Αγγέλα ούτε μια φορά δεν ανέφεραν τον Ηλία, μα κι εγώ ούτε μια φορά δε ρώτησα για τον Ηλία. Η βάρκα του Λάμπη μποτοάριζε πάνω στα νερά μπροστά στα σπίτια μας. Όμως αρκετές φορές το σούρουπο μας σεργιάνιζε γιало γιало.

Σιγά σιγά έφυγε και η στενοχώρια μου για την απουσία του Ηλία. Γιατί το αίσθημα εκείνο, ας ήταν όλος διόλου άγουρο, άλλωστε τι καταλάβαινα δεκάξι χρονών ήμουν, όμως πικράθηκα και απογοητεύτηκα σα μεγάλη γυναίκα. Κι ας έφυγε σαν τη δροσοσταλιά του Μάη εκείνος ο ανυποψίαστος έρωτας, κι ας λησμόνησα το άγγιγμα του άντρα στα μαλλιά και το φιλί στο μάγουλο, δεν ξέχασα ποτέ εκείνα τα φθινοπωρινά δειλινά, το σούρουπο στο χαγιάτι, με πόση λαχτάρα και χαρά γύρευα τη συντροφιά εκείνου του αγοριού, τη

γλύκα και τη ζεστασιά της καθαρής ματιάς του, το χλωμό πρόσωπό του, τα όμορφα χέρια, το κρυφό χαμόγελο. Πόσες φορές δε μ' έπνιξε, δε με βασάνισε η νοσταλγία για όλα αυτά...

Το φθινόπωρο που η Αθήνα ετοιμαζόταν να δεχτεί τη λευτεριά, εμείς πανηγυρίζαμε κιόλας. Το μικρό καλοκαιράκι ήταν μούρλια.

Οι Γερμανοί περνούσαν βιαστικά πάνω στα αυτοκίνητά τους, κουβαριασμένοι, μαζεμένοι, ζεματισμένοι στα δαρμένα σκυλιά, τάχα τέτοιοι δεν ήσαν, οι φονιάδες, τα αποβράσματα, τρέχαμε να σωθούμε. Άδειασε το σχολείο μας, το απολύμαναν να ξεβρωμίσει από το χνώτο τους, το βάψανε, φύγανε και από την κοντινή κωμόπολη, σέρνανε τα απομεινάρια τους ντροπιασμένοι, μουτζουρωμένοι, κι εμείς τα παιδιά κυμένα στους δρόμους τους μουτζώναμε φανερά.

Τότε στιγμές στιγμές στη θύμψή μου έρχονταν τα λόγια του Ηλία. «Όταν λευτερωθούμε, όπου κι αν είμαι, όπως κι αν είμαι θάρθω πρώτα εδώ σε σας...», Θεέ μου, αλήθεια, όταν έρθει ο Ηλίας τόση μεγάλη χαρά πού θα τη χωρέσω, σκεφτόμουν με γλυκειά προσμονή.

Λευτερωθήκαμε, τα χείλια των γονιών μας ξαναγέλασαν, τα πουλιά δε φύγανε εκείνο το ευλογημένο φθινόπωρο, γλύκα ήταν οι κάμποι οργωμένοι και σπαρμένοι κοντά κοντά, οι αυλές μας γέμισαν λουλούδια, τα περιβόλια πράσινα, τα δέντρα ετοιμάζαν καρπούς και τα παιδιά έπαιζαν ξένοιαστα στο δρόμο. Έπεσε και βροχούλα, μοσκομύρισε ο τόπος, τι όμορφα που ήταν το σούρουπο, βγαίναμε σεργιάνι χωρίς να φοβόμαστε. Κι εγώ εκείνο το χρόνο θα τέλειωνα το γυμνάσιο. Και ο Ηλίας δεν ήρθε. Πότε πότε νοσταλγικά θυμόμουν όταν με πείραζε:

«Λοιπόν Χριστίνα τι θα σπουδάσεις;».

«Δικηγόρος, να φτάσω το Λάμπη, μπορεί και δασκάλα σαν την Αγγέλα...».

«Χμμμ, δε σου ταιριάζει, ούτε το ένα, ούτε το άλλο».

«Τότε τι να γίνω;...».

«Να παντρευτείς...».

«Ρε Ηλία, αυτό δεν είναι σπούδασμα, εγώ πάω σχολείο για να σπουδάσω να βγάλω πολλά λεφτά...».

«Θα σου δίνει ο άντρας σου...».

«Κι αν είναι φτωχός...».

«Να παντρευτείς πλούσιο...».

«Κι αν αυτός που θα με γυρέψει δεν είναι πλούσιος;...».

«Τέτοια μάτια, τέτοια μαλλιά, αυτό το παράξενο πρόσωπο, δεν τολμάει να το κοιτάξει φτωχός, θα ακριβοπληρωθούνε, παιδί μου...».

«Άντε και σύ...». Άλλοιτε... πάλι:

«Χριστίνα, σ' αρέσει να ταξιδεύεις;...».

«Ου... ου... μ' αρέσει με βαπόρι νάχει κι φώτα σαν αυτά που περνάνε βαθιά. Ξέρεις γιατί δεν περνάνε άκρη άκρη; Είναι μεγάλα και θα κολλήσουν στα ρηχά. Και με τρένο μ' αρέσει, να σφυρίζει και να τρέχει σαν παλαβό. Όμως δεν έχω μπει σε τρένο, ούτε σε βαπόρι...».

«Κάποια μέρα θα σε πάρω εγώ και θα σε γυρίσω σ' όλο τον κόσμο με βαπόρι, με τρένο, όπως θέλεις...».

«Άντε... αφού είσαι φτωχός, σου τα πήρανε οι Γερμανοί...».

«Θα δουλέψω και θάχω πολλά λεφτά...». Κι εκείνο το απόγευμα που έκανε πολύ κρύο.

«Χριστίνα σ' αρέσουν τα καινούργια φορέματα, τα στολίδια;...».

«Αμέ, άμα μεγαλώσω θα φοράω μεταξωτά, θα βάζω πουντρα και κοκκινάδι και θα αγοράσω παπούτσια με ψηλά τακούνια.

«Δε θα σ' αφήνω να βάζεις αλεύρια και μπογιές, δε σου χρειάζονται φτιασίδια αυτά είναι για τις άσχημες γυναίκες...».

«Μα αφού θα μεγαλώσω...».

«Δε θα σ' αφήνω, είπα...».

«Άντε και συ, όλο κουταμάρες λες...».

Και ο Ηλίας δεν ήρθε με τη λευτεριά...

Ο χειμώνας πέρασε γρήγορα κι εγώ ψήλωσα πολύ. Εκείνο το σούρουπο του Αυγούστου που δε σάλευε φύλλο και η άπνοια είχε ζώσει σπίτια, αυλές, ακόμα και τα περιβόλια με τα πυκνά δέντρα, κουφόβραζαν όλα, η κυρία Χρυσάνθη και η Αγγέλα αφήσανε το στενόμακρο μπαλκόνι τους και κατέβηκαν στην αμμουδιά δίπλα στο κύμα για περισσότερη δροσιά. Και η μπτέρα μου φουσκωμένη και κατακόκκινη από τη δουλειά και τη ζέση, έλυσε τη μεσοποδιά της, έσιαξε τα πλούσια μαλλιά της με τα δάχτυλά της και σέρνοντας κάτι λιωμένα παντοφλάκια στα μακριά πόδια της πήγε και κάθισε κοντά τους. Τα παιδιά έπαιζαν με το νερό και την άμμο κι εγώ χάζευα το Λάμπη που μ' ένα ξεμανίκωτο φανελάκι κι ένα σορισάκι καφετί πάλευε τη βάρκα του εκεί μπροστά μας. Σε λίγο ο πατέρας μου με τον κύριο Σπύρο, όπως επέστρεφαν από το καφενείο μας αντάμωσαν. «Σαν κα-

λύτερα είναι εδώ από το μπαλκόνι, κάτι ξέρουν τα παιδιά που ολημερίς παίζουν στην άμμο», είπε ο κύριος Σπύρος όπως κάθισε κοντά πάνω στην καθαρή κοντρή άμμο.

Τότε οι μεγάλοι έπιασαν κουβέντα για τον πόλεμο, τους Γερμανούς, την κατοχή. Ο πατέρας της Αγγέλας διηγόταν ιστορίες από την Αθήνα και ο δικός μου πατέρας κάθε τόσο έλεγε με θαυμασμό και περιέργεια «για φαντάσου, για φαντάσου, λοιπόν, λοιπόν...», και ξελαιμιαζόταν προσπαθώντας να τον δει μέσα στα μάτια από την άλλη μεριά που καθόταν. Και η κυρία Χρυσάνθη κόβοντας το «για φαντάσου, για φαντάσου...» του πατέρα μου είπε:

«Ναι, αλήθεια είναι όλα αυτά, ο κόσμος τράβηξε πολλά βάσανα, πείνα, στερήσεις, ταπεινώθηκε, μαρτύρησε από τους άθλιους κατακτητές. Μα ήρθε η λευτεριά και όλοι λησμόνησαν, αλλά εκείνοι που οι δικοί τους δεν ξαναγύρισαν, δεν έχασαν ούτε και θα έχασουν ποτέ. Ο Ηλίας ήταν δικό μας παιδί, ο Λάμπης και η Αγγέλα τον αγαπούσαν σαν αδελφό τους και δε θα τον ξεχάσουμε ποτέ. Μένουμε στο ίδιο σπίτι, μεγάλωσαν αντάμα, μοναχοπαιδί, ο πατέρας του ήταν μεγάλος έμπορος, πλούσιος και η μητέρα του μια πολύ όμορφη κυρία, δε σας τα έχω διηγηθεί...».

«Λοιπόν», συνέχισε, «εκείνο το βράδυ που οι Γερμανοί έκαναν μπλόκο στη γειτονιά μας, γύριζα απέξω κι όπως πλησίαζα στο σπίτι μας, τους είδα να σέρνουν τους γονείς του. Γυρεύανε και το παιδί, έψαχναν όλα τα διπλανά σπίτια, δεν έφευγαν. Αναστατωμένη έτρεξα στη γωνία του δρόμου, καρτέρησα εκεί το παιδί με την ψυχή στο στόμα λέγοντας μέσα μου όσες προσευχές ήξερα. Το είδα από μακριά νάρχεται ξένοιαστο, στην πόρτα μας στεκόταν ακόμα η κλούβα. Πού να 'ξερε το καημένο τι είχε μέσα. Αμέσως το άρπαξα και το πήγα στο σπίτι της αδελφής μου, στην άλλη άκρη της Αθήνας. Τον κρύψαμε εκεί κάπου τρεις μήνες. Οι Γερμανοί ήρθαν και ξανάρθαν γυρεύοντάς τον. Εκείνες τις ημέρες τους μάζεψαν όλους. Ύστερα σκεφτήκαμε νάρθει εδώ, θυμάστε; Ολόκληρο καλοκαίρι ο Λάμπης και ο Ηλίας το πέρασαν στο νερό από φόβο, μην έρθουν οι Γερμανοί και μέσα στα χωριά και τον βρούνε. Έπειτα το χειμώνα κλείστηκε εδώ στο σπίτι, καλά ήταν θα γλιτώνε, μα τρώμαξε το έρμιο, ότι οι Γερμανοί θα ψάχναν τα σπίτια στην αράδα και θα τον έπιαναν. Στάθηκε άτυχος. Αν σε είχε ακούσει, κυρία Γιωργία, εκείνο το βράδυ που αποφάσισε να φύγει, καλά τον συμβουλευατε να μη φύγει, σήμερα θα ήταν ανάμεσά μας. Όταν

γύρισε στην Αθήνα ήταν χαρούμενος, όλο για σας μιλούσε, για την καλοσύνη και την αγάπη που του δείξατε. Τη μέρα που τον χάσαμε, μάθαμε ότι έπιασαν πολλούς εβραίους και τους έστειλαν στο Νιαχάου...».

ο κύμα βουβό, ξαφνιασμένο αφουγκραζόταν στα πόδια μας. Βγήκανε τα πρώτα αστέρια, έπεσαν στο νερό, πήρε να δροσίσει λιγάκι. Μακριά περνούσε κάποιο καράβι, φάνταζαν τα φώτα του παραμυθένια.

«Χριστίνα, κάποια μέρα θα σε γυρίσω σ' όλο τον κόσμο με βαπόρι, με τρένο...».

Σα να γέμισε το στομάχι μου πέτρες, ένα τρέμουλο του σαγονιού, ο πόνος ανέβηκε στο λαιμό, μ' έπνιξε. Κοιτάζοντας μακριά το βαπόρι με τα φώτα, τα μάτια μου θόλωσαν, καυιά δάκρυα έσταξαν στην άμμο, τα ρούφηξε η ζέστη της.

Η Αγγέλα είδε τα δάκρυά μου, απαλά, στοργικά χάιδεψε τα μαλλιά μου.

«Λάμπη, πήγαινέ μας λίγο βαρκάδα, ίσαμε την κείθε γειτονιά έξω έξω», έλα Χριστίνα, οι τρεις μας, είπε και κρατώντας με από το χέρι με πήρε στη βάρκα.

Το ήξερες εσύ ότι ο νεαρός ήταν εβραίος; ρώτησε ο πατέρας τη μητέρα, όπως καθίσαμε στο τραπέζι να φάμε εκείνο το βράδυ.

«Όχι, Αντρέα, η κύρια Χρυσάνθη όταν μου εμπιστεύτηκε το παιδί, είπε ότι είχαν έρθει από άλλο Κράτος εχθρικό και οι Γερμανοί χαλάνε τους ξένους, ένα βράδυ μπήκανε σπίτι τους, πιάσανε τους γονείς του και τους σκότωσαν, γύρευσαν και το παιδί, γι' αυτό το έφεραν εδώ για να το σώσουν από τους φονιάδες, αυτό ήξερα τίποτα άλλο...».

«Πατέρα, γιατί οι Γερμανοί σκότωσαν τους εβραίους; Μας το είπαν στο σχολείο αλλά δεν το κατάλαβα...», ρώτησε με τη βαριά αγορίστικη φωνή της η Φωτεινή.

«Δεν ξέρω, παιδί μου, ας τους κρίνει ο Θεός...», είπε ο πατέρας μου κάνοντας το σταυρό του, όπως αποφάγαμε.

Ηλίας... τι γλυκό όνομα έχει η βάρκα του Λάμπη...

Σημείωση: Είναι μια αληθινή ιστορία. Το αγόρι με τα σμαραγδένια μάτια είναι ο Ηλίας Χ., η οικογένεια που γράφω τον έσωσε από τους Ούνους... δε χάθηκε...

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece

36, Voulas str., 105 57 Athens, Greece, Tel.: ++30-210-32 44 315, fax: ++30-210-33 13 852

e-mail: hhkis@hellasnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of Contents of Issue 192, vol. 27

July – August 2004

- ✓ We publish part of George Steiner's essay referring to the **Jewish and Greek tradition in Europe**.
 - ✓ In 1821, the Greek teacher of the nation, Adamantios Korais (19th century), published a study referring to the **civil rights of the Jews**, which must be included in the Greek Constitution.
 - ✓ In his study, Mr. Constantinos Tsiligiannis refers to the **Jewish Community of Arta (Epirus)**, which existed from the 10th century A.D. until the Holocaust.
 - ✓ Mr. Raphael Frizis presents the **history of a textile factory** which belonged to a Jewish industrialist **called Mourtzoukos** and which existed in Volos (Thessaly) since the beginning of the 20th century.
 - ✓ On May 30, 2004, a **ceremony was held in Komotini (Macedonia – Thrace) for the erection of a monument** dedicated to the Jews of the city who perished in the Holocaust.
 - ✓ We publish **Imre Kertets' thoughts on the Holocaust** and the current policy of Israel. The essay is titled "From a system of hatred to a system of love".
 - ✓ We close the issue with a narration by Mrs Helen Ligiani on the history of a **Jewish family during the Holocaust**.
- Front cover:** The Holocaust Memorial in Arta, which was unveiled on May 4, 2004.
- Translated from Greek by: Rebecca S. Camhi*

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:
ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:
Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ., ΜΩΥΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:
Βοσνίας 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 210 - 32.44.315-8
E-mail: hhkis@hellasnet.gr
Internet site: <http://www.kis.gr>

Τα ενοτοχούμενα άρθρα εκφράζουν
τις απόψεις των συγγραφέων τους.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
Πολιτικά Θέματα ΕΠΕ, Υψηλάντων 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Διανέμεται δωρεάν

